
इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाध्वाजी ' इत्येतौ
पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकार

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्यां ' लक्ष्मण भ
स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस

श्रीः

प्रास्ताविकं किञ्चित् ।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः ।

वीरेणाभिहतः स्वकर्मनित्रयो वीराय नित्यं नमः ॥

वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो ।

वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनित्रयः श्रीवीर ! भद्रं दिश ॥ १ ॥

आर्हतमनप्रभाकरसंस्थायाश्चतुर्यो मयूखः स्याद्वाद्गनाकरामिध-
गासनदेवहृपदा प्रकाशने । सोऽयं ग्रन्थः (८४०००) चतुरशीतिसहस्रप्रः
यत्संस्थान्तको निरमायि श्रीवादिदेवसुरिमिरिति कर्णपरम्परातः समा-
ता प्रथितिः । बहुशः प्रथमतैरस्मानिस्तत्तज्जैनाचार्याणां सूरीणां च
रूप्यालम्भि सत्परिच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य । अस्मिन्मुद्रापित-
यन्त्यान्तरक्रमेण संसुञ्चते चेदयं तर्हि व्याख्याद् द्वादशरातीं पृष्ठानामिति
संभावयानः । संसूयो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे संप्रथ्यते चेद्भवेद् वैरस्याय
पियदिशुषामतो विभागशः संसुञ्च प्रकाशयितुमारब्ध एषः । तत्र प्रथमो
भागः प्रथमपरिच्छेदात्मको सुद्वितः । प्राय इयतैव प्रभाषेन भागान्तराणां
प्रत्येकं प्रतिमासं सुद्रपं स्यादिति समीहामहे । ग्रन्थराजोऽयं वैद्वयैगादि-
नतानां परामर्शकोऽतोऽवच्यन्त्यदनाहो न केवलं स्याद्वाद्गमतानुयायिनां
किन्तु भिन्नतस्यानामपि स्याद्वाद्गमतजिनामूनाम् । अतः पूर्वमयूखवद-
स्यापि मूलाल्पत्रपरिशिष्टविस्तारग्रन्थान्तर्वाहिःपरिचयादिकं सविस्तर-
नादतम् । सन्ति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरिशिष्टानि । किन्तु परिशिष्टादि-
वन्मन्तिने विभाग एव सुद्रयितुमर्हम् । अत्रेतत्पत्राणां सुद्रयिष्यमाणां निर्दे-
शस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात् । केवलं टिप्पल्यादिकमर्थावसायोपयोगि
तत्तस्यलेऽथोभागे निरदेशि । प्रतिपत्रं पङ्क्त्यङ्का निर्दिष्टा येषानुपयोगः
परिशिष्टदर्शनसौकर्याय । अन्वच्च पुस्तकानां वस्त्रान्नकं बन्धनमस्तु न पत्रा-
त्मकमिति सूत्रयन्ति केचिन्महानागाः परं तद्यच्छिशोः ग्राहकैः स्वयमनु-
ष्टेयम् । अस्मानिस्तथा संपादने यैर्नाभिनवस्तदर्थं द्रव्याधिक्यव्ययस्ते
सुधैव पीडितवैतसो भवेदुचिति यथापूर्वं सगणिरादता । इतिविनिवेदकः ।

न ईदम्प्रभाकरक्यालयः पुन्यवत्तम् । }
वी. स. २४५३ संवत्सरीर्ष । }

विद्वद्दशवदः—
मोतीलाल लाधाजी

ॐ नमः सर्वज्ञाय ।

श्रीवादिदेवसुरिविरचितः प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः

तद्व्याख्या च

॥ स्याद्वादरत्नाकरः ॥

नमः परमविज्ञानदर्शनानन्दराक्तये ॥

श्रीयुगादिजिनेन्द्राय स्वायचीदृतमुक्तये ॥ १ ॥

एकस्यापि तुरङ्गमस्य कमपि ज्ञात्वोपहारं सुर-

श्रेणीभिः सह पष्टियोजनमितामाक्रम्य यः कान्यपीम् ॥

जारासे सप्तवासरद् भृगुपुरस्त्यैज्ञानदिव्यण्डने ।

स श्रीमान् मयि सुप्रैतः प्रहृष्टां कालव्यसान्ध्रे वैशौ ॥ २ ॥

१ अत्रुत् । २ दाईलविनीतिन् । ३ गूर्जरप्रदेशेऽहुना 'मञ्जुव' इति
रत्नम् । ४ विरस्तार्थकरः । ५ श्रीसुनिमुक्तास्त्वान्निर्वापे काटदेशेऽनङ्गनृ-
कच्छुरादिषु विरक्तुना राजा कासीत् । एकदा तेन राजा यत्र स्वपुरं
कालव्यञ्ज इति निश्चयः कृतः । एतदनिर्माणं सन्धानकेलजानन्दयोगः सपुर-
नरा श्रीमन्तो मयात्तो सुनिमुक्तास्त्वानिः एकदा रात्रौ योजनात् पष्टिभ्य
भृगुकच्छे द्वादेशेन सन्धाना देवनाम्ने नत्र लक्ष्मे सह राजादिभ्यः समागतः
मावर्त्तं वन्दित्वा सन्नुहसुविशः । मन्वद्विरपि तत्रबोधाय तस्य व्यस्य
काकनय पूर्वन्वः कथितः । तस्मात्कर्म जातजादित्वात्पुनरात् सन्वकन्युत्तदेव-
विर विवर्त्तं सविश हारवर्त्तं स्वीकृतवत् । अन्वयः पन्नासान्ध्रे भृवा सीवनावर्त्तंके
महापिडे देवः संवत् । तदन्तेन वादितान्तरा स्वपूर्वन्वो जातः । अत्र च तेन
स्वानिमुक्तास्त्वान्ने गन्वयर्थेभ्यः प्रमुक्तास्त्वान्निश्चय करिणा प्रविशविता
व । मन्वदास्त्वान्ने 'काशवोवर्त्तं' इति स्वानिमुक्ता ।

प्राज्ञं यत्तस्मिन् न विदुः प्राज्ञं यत्तस्मिन् न विदुः
 नान्यथा वैश्वदेवो वदन्तस्मात्तस्मिन् न विदुः ॥ १ ॥
 यत्तस्मिन् न विदुः प्राज्ञं यत्तस्मिन् न विदुः
 प्राज्ञं यत्तस्मिन् न विदुः प्राज्ञं यत्तस्मिन् न विदुः ॥ २ ॥

१५ इत्या कर्णे सुम्रे निरासी भवति मेधाशरीरः ।
 वृन्दे वृन्दमण्डपानुसरे सुः मानिरेव रजिता ॥
 आयातानु नासुदत्त, उर्जित मयभवाः गोः विदुषो
 निःशङ्कानाशानो जगति जिनपतिविदेम नः यथायान् ॥
 प्रत्यक्षत्यश्रीशनेयमुगलः इन्द्र देवः ।

२० प्राण्डव्यान हगलः नरः मन्वेष्टा हगः ॥
 प्रकीडनयतानने हृदिनिगश्रेणीश्रीभीभागः ।
 मंगलाश्रयिदन्मुगे विजयते स्वातन्त्र्य तलनः ॥ १९ ॥
 यन्नाममृतिमात्रवोजपि हृदिना ताता विदुषाः शणाव ।
 जागन्ते प्रतिप्राप्तोतिश्मः शंभुशानाः गर्भवः ॥

२५ तां त्रिलोक्यगृहप्रसूटुमनवान्वप्रशेषवभा ।
 वन्दे शारदचन्द्रमुन्दरमुगी श्रीशारदं देवताम ॥ ३ ॥
 येषां हन्त पिवन्ति कर्मपुटकैर्यापि गेमाश्रिताः ।
 किञ्चित्कृणितलोचनाश्च मुधियः सुस्नादुशाघामृतसु ॥
 निःसाधारणभक्तिभाजनजने विद्यस्य विज्ञापला ।

२० सन्तु श्रीमुनिचन्द्रसुरिगुर्वस्नेऽर्भीप्सितप्राप्तये ॥ ७ ॥
 श्रीसिद्धसेनहरिभद्रमुखाः प्रसिद्धा-
 स्ते सूरयो मयि भवन्तु कृतप्रसादाः ॥

१ लघ्वरा २ 'किङ्किणी' इति प. पुल्के पाठ । ३ त्रयोविंशतिमन्तीधर
 ४ श्रीवर्धनानि एकादशाना गणधराणा समदा निराहृता । तद्विष
 सवित्तरं वर्णनमन्नुद्रापितस्वाद्वादनार्था १७८ पृष्ठे २।४ द्विपन्वोर्द
 ५ साव्यवहारिक पारमार्थिक चेति द्विभेद प्रच्यजन् । ६ वनन्तिलका ।

येषां विमृश्य सततं विविधान् निबन्धान्
शास्त्रं चिकीर्षति तनुप्रतिभोऽपि मादृक् ॥ ८ ॥

अधिकतरमनीपोल्लासिनस्तुल्यबुद्धे-
र्मदविपधरदृष्टस्वान्तदेहस्य चास्ति ॥

उपकृतिरिह शास्त्रेणामुना नैव किन्तु
प्रकृतिसरलचित्तस्याल्पबोधस्य मत्तः ॥ ९ ॥

इह कृतज्ञतामवलम्बमानः शास्त्रकारस्तत्सिद्धिनिबन्धनं परापरगुरु-
प्रवाहं स्मृत्यादौ सङ्क्रमयन्निमं प्रथमतः श्लोकमाह—

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।
शक्रपूज्यं गिरामीशं तीर्थेशं स्मृतिमानये ॥ १ ॥

तत्र तीर्थेते भवाम्भोधिमैवैरनेनेति तीर्थं चतुर्वर्णं. श्रमणमसङ्घ.

तस्य ईशः स्वामी तीर्थेशः प्रत्यासन्नोपकारि-
नोऽन्य वाच्योऽर्थः । त्वादिह श्रीवर्द्धमानन्तम् । स्मृतिं स्मरणमानये

प्रापयामि । अपञ्चिमतीर्थाधिनाथ श्रीमहावीरमहामिह ग्रन्थारम्भे
स्मरामीत्यर्थः । कथमूतम् । रागोऽभिन्द्रज्ञात्मा । द्वेषः परमम्पत्प्रसहन-
न्दभावन्तो विशेषेणापुनर्जयतत्रा जेतुं विक्षेप्तुं शीलं यस्यामौ राग-
द्वेषविजेता तम् । पुनः कीदृशम् । ज्ञातारमवबोधद्वारम् । कम्य ।
विश्ववस्तुनः कालत्रयवर्तिमामान्यविशेषात्मवपदार्थस्य भूयः वि-
विशिष्टम् । नैव गतमन्युभिः पूज्यं कमनीयाशोकाद्यष्टमहाप्रानितार-

१ श्रीविद्वेनस्य सगतिर्वादिनो ज्ञान्या । इतिश्रम्य अनेकान्जयवनाकारो,
धन्या । २ गतिर्वा । ३ 'स्मृत्यादौ' इति प. न पुस्तके पाठ ।
४ 'वदन्ति' इति प. त. — १ गणना २ गन्तव्यो ३ गणना ४ गतिर्वादि-
(१ गणना २ गन्तव्य ४ गतिर्वादिवा) इति स्मृत्यु २६२. ५ पुन-
रित्यर्थः । ६ विद्वन् पतिः पनाज्ञादीर्वावरो सम्यग्वादिनः सन्ति
हीयवगतिर्वा वा । ७ 'रागीश्वर' गणनादि विद्वत्सिद्धिनिबन्धनम् ।
गणनादि गणनादिवा २ प्राणितारिणि विद्वत्सिद्धिः । इति ।

विरचनेनार्चनीयः शक्रपूज्यस्तम् । पुनरपि कीदृक्षम्, गिरां वाचार्मीर्गं
यथावस्थितवस्तुगोचरत्वेन तासां प्रयोक्तृत्वान्नायकम् । अनेन च
विशेषणचतुष्टयेनामी यथाक्रमं भगवतो मूलातिशयाश्चत्वारः स्मृति-
मुकुरभूमिकामानीयन्ते । तद्यथा अपायापगमातिशयो ज्ञानातिशय
५ पूजातिशयो वागतिशयश्चेति । एतेषां चातिशयानामित्थमुपन्यासे तथो-
त्पत्तिरेव निमित्तम् । तथा हि नाविजितरागद्वेषो विश्ववस्तुज्ञाता भवति ।
न चाविश्ववस्तुज्ञः शक्रपूज्यः सम्पद्यते । न च शक्रपूजाविरहे भगवा-
स्तथागिरः प्रयुङ्क्त इति श्लोकस्य वाच्योऽर्थः ॥

प्रतीयपानस्त्वयम् । इह ये किलाविदलितदृढतररागद्वेषद्विषदंता-

१० श्लोकस्य प्रतीयमानोऽर्थः । शेषदुःखविशेषाः अविदितहेयोपादेयोपेक्षणीय-

ताख्यापितजीवन्मृततुल्यभावाः सकललोकस्यापि

अनवलोकनीयाः विषयाविसंवादसमुदितपरमानन्दप्रसादितहृदयसहृदय-

स्पृहणीयशब्दप्रयोगाशक्ता. अथ च परमसुखविज्ञानपूज्यत्वसम्यक्शब्द-

प्रयोक्तृत्वामिलापिणस्तान् प्रति तत्समीहितगुणाधीशस्य भगवतः

१५ समाश्रयणीयत्वं वस्त्वमुना श्लोकेन व्यञ्जनव्यापारगोचरतामावेदयतो

ग्रन्थकृतोऽस्माभिरेतत्स्मरणशरणप्रपन्नैरिदं शास्त्रमुपदिश्यते । तदहो

जना यूयमप्यमुमेवासाधारणगुणाधिकरणं स्मरणकरणेन शरणं प्रपद्यध्व-

मिति परहितप्रपन्नत्वमुपदेशदानदक्षत्वं च वस्तु भगवत्समाश्रयणार्थं

परप्रेत्साहनायामुत्साहप्रतीतेर्दद्यावीररसो भगवद्विषयो रर्थाख्यो

२० भावश्च ध्वन्यते । यो हि दुर्जयमप्यान्तरमैरातिनिकरं परितः पराकर्तुं

प्रवीणस्तस्य बहिरहितसम्भावनैव नाभिर्भवतीत्यतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

अन ग्व चान्येभ्यो विजयिभ्यो व्यतिरेकावगमाद् व्यतिरेकालङ्कारश्च ।

१ 'दन्ताशेष' इति भ. म पुस्तकयो पाठः । २ परम्परास्यानन्वात्मिका
रतिः न्यायिभावेऽय प्रथमो भावः । ३ शत्रुगमुदायम् । ४ विशेषविवक्षणा
भेदाभेदयोगाप्रोगव्यन्ययोऽतिशयोक्तिः । काव्यानुशासने अ ६ । ५ उक्त्या-
पर्यर्ततो साम्यस्य चोक्तावनुक्तो चोपमेयस्याधिनय व्यतिरेकः । का. अ. ६ ।

निर्गोचरत्वेन प्रतिपद्यते यत्तद्विनात्मन्मोक्षोपपत्त्यर्थेन नैवमगप्रवा-
 नेर्वागम्यश्च भगवतोऽरागज्ज्ञो रागोऽपि विज्ञेयैव न्यज्जने । प्रियेय-
 पानुपपत्तेः चान्यर्थाधिकार्यायेभ्यो भगवत समधिष्णवावगन्तव्यनिरे-
 कालद्वारो ऽन्येन । एव चागामरागगुणाधिकरणतया भगवत
 परमगुरुत्व न्यायिन भवति । तथापि परमो गुरुभंगान् वर्द्धमानो
 रागोऽपि चैतन्वान् विप्रप्रगुजानृचान् शङ्कयन्वान् वार्गीश्वराश्च
 य धुनर्नाभिन्तिनाऽनमपन्न स न ययोक्त्याऽनाधारे यय सम्प्रति-
 पत्त । एतेनापरगुररपि गणधरादिरन्मदृग्गुरुर्येन्नो व्याम्यान् । तस्यै-
 कदेशेन निगदितमाधनाधिकरणत्वाद्परगुरुत्वोपपत्तेः ।

५

अत्राह कश्चिद्, भवतु नाभैवं परापरगुरुप्रवाहस्य प्रसिद्धिः । तथापि

१०

परमपरापरगुरुप्रवाहस्य कथमसौ प्रकृतज्ञानस्य सिद्धिनिवन्धनं येन
 शास्त्रसिद्धिनिवन्धनमस्ति तदारम्भे तस्य स्मृतिः श्रेयसीति तत्रैके समा-
 न वेति विचारः । धत्ते परापरगुरुप्रवाहस्य स्मरणाद् धर्मविशेषो-
 त्यत्तरधर्मध्वसात् तद्देतुकविज्ञोपशान्तेरभीप्सितशास्त्रपरिसमाक्षितः स
 तस्सिद्धिनिवन्धनमिति तन्न तर्कानुकूलम् । एवं हि तेषां प्रस्तुतशास्त्रा-
 रम्भे पात्रदानादिकमपि कर्तव्यकक्षामास्कन्देत् । परापरगुरुप्रवाहस्म-
 रणवत् तस्यापि धर्मविशेषोत्पत्तिहेतुत्वाविशेषादभिहितशास्त्रसिद्धिनि-
 वन्धनत्वोपपत्ते । मङ्गलत्वात् आप्तस्मरण शास्त्रसिद्धिनिवन्धनमित्य-
 परे । तदपि त्रपापात्रम् । स्वाध्यायादेरपि मङ्गलत्वाविरोधान् न नन्द
 परापरगुरुपरम्परास्मरणमेव मङ्गलमिति क्षितिपतिशासनं मुनिः ।
 परापरगुरुप्रवन्धानुध्यानाद् अन्यकारस्य नास्तिकतापरिहारादि-
 द्वचनस्यास्तिकैरादरणीयत्वेन सर्वत्र स्यात्पुपपत्तेस्तदनुकूलं नन्द
 निवन्धनमिति कतिपये । तदपि न चतुरचेतोऽहम् ।

१५

२२

१ नयादिविभाव स्वैर्याद्यनुभावो धृत्यादिः
 दो वीर । धर्मवीरो नागानन्दे जीमूतवाहनस्य ।
 बुद्धवीरो वरिचरिते रामस्य । का. अ. २।

समर्थनादेव शास्त्रं कर्तुर्नाम्नि कृतापगिः शान्तान् । नः-नयेन शास्त्रात्
 परापरगुरुप्रवन्धानु-याननचने सायति नाम्नि कृतापगिः शान्तान् ।
 शिष्टाचारपरिपालनराननन्वान् तस्मिन् तन्निदिनिनन्वन्मि-पन्ने ।
 नैतदपि सानीयः । स्वा-यायादेरपि साकलशिष्टानाम्परिपालनमा-नवे-
 नावधारणात् । ततः प्रम्नुतशास्त्रोन्वादनिति निरन्तनशा-म्योव्यति-
 कारणत्वात् तदर्थनिर्णयमानन्वान् परापरगुरुप्रवन्धान्-स्तन्निदिनिवन्-
 नमित्येतदेव सदृश्यसंवेगमिति ।

ननु यथावद्विज्ञानमेव कर्तुंस्तन्निदिनिवन्वन्मिति चेत् । भवन् ।

परापरात्तनिर्मितशान्त तस्य गुरुपदेशपरतन्त्रन्वान् । श्रुतज्ञानावरण-
 प्रकृतशान्ते हेतुभूतमिति धयोपशमात् गुरुपदेशविरहेऽपि श्रुतज्ञानस्योत्सा-
 शङ्काममाधानाम्या ध्यव-
 स्थापनम् । दात्र तत्तत्परतन्त्रमिति चेत् । तदप्यवयम् ।

द्रव्यभावश्रुतस्याप्तोपदेशापाये कस्याप्यभावान् । तथाहि द्रव्यश्रुत
 द्वादशाङ्गवचनात्मकम् । तदर्थज्ञान तु भावश्रुतम् । तद्विद्वितयमपि गण-
 धराणा भगवदर्हद्वचनातिशयप्रसादात् स्वमतिश्रुतज्ञानावरणवीर्यान्त-
 रायक्षयोपशमातिशयाच्चोपजायमानं कथमाप्तयत्त न भवेत् । तथा च
 परापरात्प्रवाहनिवन्धन एव परापरशास्त्रप्रवाहस्तन्निवन्धनं च यथाव-
 द्विज्ञानं शास्त्रकर्तुरभिमतशास्त्रकरणलक्षणफलसिद्धेरप्युपाय इति तत्का-
 मेनात् । समस्तोऽपि तदारम्भे स्मरणीय एव । यथोक्तम् ।

“ अभिमतकूलसिद्धेरभ्युपायः सुबोधः ।

प्रभवति स च शास्त्रात् तस्य चोत्पत्तिराप्तात् ॥

ज्ञात भवति स पूज्यस्तत्प्रसादप्रबुद्धै-

र्न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १ ॥ ”

अथ यथा गुरुपदेशः शास्त्रसिद्धेर्निवन्धनं तथात्तस्मरणनिर्मित-
 धर्मविशेषमङ्गलनास्तिकतापरिहारशिष्टाचारपरिपालनान्यपि तत्सिद्धौ

१ अस्मन्मुद्रापितस्याद्वादमज्यां पृ. १७६ टि. ३.

२ अस्मन्मुद्रापिततत्त्वार्थाविगमसूत्रेषु अ ८ सू. ७, १४. अ. १ सू. ५.

तेषा सहकारित्वाविशेषात् । अवितथमेतत् केवलमाप्तस्मरणानिर्मितान्येव तानि शास्त्रसिद्धौ सहकारीणीत्यवधारणं प्रतिषिध्यते । सत्त्वात्रदानादिना निमित्तान्तरेणापि निर्मिताना तेषा तस्या सहकारित्वसम्भवात् । कदाचित्तदभावेऽपि पूर्वोपाजितधर्मविशेषेभ्य एव शास्त्रानिष्पत्तेश्च । परापरगुरूपदेगस्तु न तद्वदनिवतः शास्त्रकरणे तस्यावश्यमपेक्षणीयत्वादितरथा तदनुपपत्तेः । ततः परापरगुरुप्रवाहस्य शास्त्रसिद्धिनिवन्धनत्वान् तदारम्भसमये तस्मृतिरूपपत्रैवेति ॥

५

कथं पुन प्रमाणनयतत्त्वालोकः शासं येन तदारम्भे परापरगुरुप्रवाहः स्मर्यत इति चेत् । उच्यते । तल्लक्षणयो-

प्रमाणनयतत्त्वालोकत्वा-
शान्तत्वात्सिद्धिः ।

गात् । तथाहि वर्णात्मकं पदम् । पदात्मकं सूत्रम् ।

१०

सूत्रसमूहः प्रकरणम् । प्रकरणसमूहो यथासमयं

परिच्छेदो वा पादो वा आहिकं वा अध्यायो वा तत्समूहश्च शास्त्रमिति शास्त्रलक्षणम् । तच्चाष्टपरिच्छेदरूपस्य प्रमाणनयतत्त्वालोकस्यास्तीति सोऽपि शास्त्रम् । यद्वा विश्वव्यापकाप्रमाणनयतत्त्वशासनाच्छास्त्रत्वमस्य मनीषिभिर्मन्तव्यम् । प्रसिद्धे चास्य शास्त्रत्वे तद्विवरणस्यापि शास्त्रत्वं सिद्धमवबोधव्यम् । तदर्थत्वात् । एवं च सिद्धमिदम्

१५

यः सूत्रार्थपवित्तशास्त्रपटली निर्वर्तनप्रौढता-

हेतुत्वात् परमोपकारकतया विश्वत्रये विश्रुत ।

प्रारम्भेऽत्र कृतज्ञता प्रकटयन्नात्मन्यसौ सूत्रकृत्-

तामेतामकरात् परापरगुरुस्तोमस्य तस्य स्मृतिम् ॥ १० ॥

२०

ननु शक्यानुष्ठानाभिधेयेनाभिमतप्रयोजनेन सम्वन्धेन च सहिता-

न्येव शास्त्राणि प्रेक्षावद्भिराद्रियन्ते नान्यथा ।

प्रमाणनयतत्त्वेति सूत्र-
न्यवतारयितुं शान्तेऽहं-
न्यवतुल्यस्यावश्यकत्वं-
प्रदर्शनम् ।

प्रेक्षावत्त्वक्षते । तत्किमिदं प्रस्तूयमानं शास्त्र-

मभिधेयप्रयोजनसद्वन्धैः सहितं रहितं वा

स्यात् । रहितं चेत् तर्हि तदारम्भार्थमभिधेयगो-

२५

निरुपयोगः स्यात् । अहितं प्रलापवायसद्वानन्वरूपोपवर्णनद्वयं गडिना-

१ विषय, सवन्ध, प्रयोजन अधिकारीत्वद्वयप्रवृत्त्यम् । २ अहितत्वं निरावाचितस्य प्रशंसा । ३ शक्यत्वं कति वा दन्ता मेघस्ताप्य विरुत्तत्वं पदमे कति रोमणाधिपतिनाम्नैश्चिचारणा इति दक्षगणनात् वायव्यमन्वत्त्वमपेक्षणीयं निरु-
र्थकम् । ४ दशमशानि पठ्युवा इत्यदिक् निरर्थकत्वात् शान्तत्वं पान्थत्वं इति ।

आचार्यस्योपक्रमः शिष्यनिष्ठ इति । यथा घटशब्दः पृथुबुधोदराकारार्थः । तदर्थस्तु घट उदकाहरणार्थः । तदुच्चारयिता तु तेन शब्देन तदर्थव्यवस्थानार्थ इति । स इहापि न्यायः । शास्त्रं प्रमाणनयतत्त्वार्थम् । प्रमाणनयतत्त्वं हेयोपादेयोपेक्षणीयेष्वर्थेषु हानोपादानोपेक्षार्थम् । आचार्यस्तु तत्कर्ता तेन शास्त्रेण तदर्थव्यवस्थानार्थ इति । एवं व्यवस्थानार्थत्वमुपक्रमस्याचार्यव्यापारस्य यथोचितं न तथा शास्त्रस्य । तस्य करणभावेन तथोपयोगादिति । एवं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थानार्थवेदं प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थानार्थमित्येवं तत्पुरुषोऽपि यदि क्रियते । तत्रापि क्रियाविशेषणतैव व्याख्येया । इदं स्वसवेदनप्रत्यक्षेणान्तस्तत्त्वरूपतया प्रतिभासमानं प्रमाणनयतत्त्वालोकास्थं शास्त्रम् । उपक्रान्यते वहिः शब्दरूपतया प्रारभ्यते प्रणीयत इति यावत् ।

ननु प्रमाणं च नयश्चेति द्वन्द्वे नयनशब्दस्य पूर्व निपातः प्रामो-

प्रमाणनयेतिद्वन्द्वगत- त्यल्पोत्तरत्वात् पुनः प्रमाणशब्दस्य बहुत्वादिति प्रमाणशब्दस्य पूर्वनिपात-चेत् । तन्न । अभ्यर्हितत्वेन बहुचोऽपि प्रमाण-विचारः ।

शब्दस्याल्पात्तरात् नयशब्दात् पूर्व निपातने कृते दोषाभावात् । नल्पात्तरादभ्यर्हितं पूर्व निपातीति कस्यचिदप्रसिद्धम् । लक्षणहेत्वोरित्यत्र हेतुशब्दादल्पात्तरादपि लक्षणपदस्य बहुचोऽभ्यर्हितस्य पूर्व प्रयोगदर्शनात् । कथं पुनः प्रमाणशब्दो नयशब्दादभ्यर्हित इति चेत् । उच्यते । प्रमाणस्य सकलादेशित्वेन विकलादेशिनो नयादभ्यर्हितत्वात् । तद्वाचक प्रमाणशब्दोऽपि नयशब्दा-

१ 'स्थापनार्थम्' इति भ. न पुनकरो पाठ । २ 'व्यापारात्' इति भ. न. पुनकरो पाठ । ३ 'तत्रोपयोगात्' इति प. पुनके पाठ । ४ 'अल्पात्तर' इति पा सू. २-२-३४. । ५ 'अभ्यर्हितं च' इति वा. वार्तिकम् २-२-३४. ६ 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' इति पा सू. २-२-१२६. । ७ सकलादेशः प्रमाण-वाक्य, नयन-चेदम्-प्रमाणप्रतिपातान्तरधर्मात्मकत्वस्तु कालादिनिर्देश-निर्वाधान्वादेशोपचारात् दोगवदेन प्रनिपादक एव नकलादेशः लक्षणहेतुस्तु विकलादेशो नयवाच्यमित्यर्थः ।

न्दभावम् । श्रोतुम्नु हेयोपादेयोपेदणीयेव्यथेपु हानोपादानोपेद्वालक्षणम् ।
 प्रधानं चम्बुद्वयानि प्रेयमावामिस्वरूपमुभयोरपि । एतच्चानन्तरप्रयो-
 जनफलत्वात् तेनैवाक्षितमदनेन । अतो निःप्रयोजनत्वात्तन्निमित्तत्व-
 गते, सुतरामिव द्युदत्ते । सम्बन्धन्वभिधेयेन सह वाच्यवानकभाव-
 लक्षणं गान्तस्यावच्यंभाषीत्यनुक्तोऽप्यर्थाद् गन्वत इति सम्बन्ध-
 रहितत्वादादानुत्थानोपहृतैवेति ।

ननु प्रमाणनयतत्त्वस्यावस्थापनार्थमिदमाद्युष्मद्भिः गान्तमुपक्रम्यते ।

पूर्वनाम्नेनास्यागना-
 र्थन्दननिपादनम् । तद्वन्थापनं च "प्रमाणनयैराधिगम" इत्या-
 दिना प्रवन्धेन पूर्वाचार्यैरुमास्त्रातिवाचकमुख्यैः
 कृतमेव । अवस्थापितस्य चावस्थापनं पिष्ट-

पेपगद्यद्विरूपयोगम् । अत्रोच्यते । चिरन्तनोचार्यैरवस्थापितमपि प्रमाण-
 नयतत्त्वमतिगम्भीरत्वात्तु विदग्धाकुलितचेतोवृत्तिरयं लोक प्रतिपद्यते ।
 तत्रतिपादनाय चायमुपक्रमः । अत एव व्यवस्थापनेत्यत्र विशेष-
 द्योतको विदग्धः प्रयुक्तः । धात्वर्थमात्रवृत्तेरवगच्छस्य योगेऽपि हि
 प्यन्तस्य तिष्ठतेः स्थापननात्रमेवार्थः । न च सुश्लिष्टलक्ष्यलक्षणादि-
 विभागप्रकल्पनलक्षणाविशेषं विना विनेयानां तावन्मात्रेण प्रमाणनयतत्त्व-
 व्यवस्थापनहेतुरनाकुलता कल्पत इति ॥

अत्राह कश्चित् । इदमादिवाक्यं प्रमाणमप्रमाणं वा । प्रमाणमित्या-

प्रमाणन्प्रेत्यादिवा-
 क्यत्वं प्रामाण्य-
 त्पारम् । चम्भे । कृतनत्प्रमाणमिति चेत् । परार्था-
 गमः परार्थानुमानं चेति ब्रूम । नाभूदनादेय-
 वचनतास्नाकमित्यागमानुकूलं हि शास्त्रकारा-

स्तत्परिकीर्तयन्ति । तत्रासपरम्पराधिगतार्थप्रतिपादनपरत्वादिदमादि-
 वाक्यमागममूलः परार्थागमः प्रतिपाद्यत । प्रामाण्यं पुनरस्याभ्यस्त-

१ तत्त्वा. सू. १-६. २ पिष्टत्वं पेपगं नास्ति च्युतस्य मरुतं नहि । कृतस्य
 कर्णं नास्ति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ॥ इत्युक्ते । ३ पूर्वाचार्यैः । सिद्धमेनादिवा-
 करप्रभृतीभिः । ४ विनेया. - निपादा । ५ 'अनाकुलताम्' इति म. न. पुस्तकयो. पाठः

नानामिति । यच्च तं प्रकृतमेव प्रत्ययवत् तं प्रति प्रवचनमनुमानं
 चेति नियमाद्विरचनीयनादिवाक्यम् । यस्तु प्रेक्षापूर्वकारी प्रतिपेक्षाऽ-
 प्रतिनियतास्तस्तं प्रयेतत्करणाकरपायोयदृच्छैव विराजते । गान्धर्वैवो-
 प्यन्ते हि तस्मिन्नूहनाप्रयोजनपात्रं गान्धर्वैतदित्येवं रूपमासान्तरोप-
 देशं प्रेक्षावान् नापेक्षतेऽपेक्षते चानुपन्यस्ते तम् इत्युभयथापि प्रेक्षावतः
 प्रवृत्तिरिति चेत् । अथैतरथाऽप्यत्र पक्षे प्रेक्षावतः प्रवृत्तिसिद्धेरकरपै-
 काल एव रमणीय इति चेत् । कः खलु विगोऽगोपकेऽनुषंगान्धर्वैना
 सम्भाविनः गान्धर्वैवाप्तोपज्ञादुपदेशात् तद्वितरासप्रगीतोपदेशे अन्य-
 लावमिति चेत् किमर्थमेतद्विगिन्यत् इति प्रकाशयन् । गिन्यत्य
 प्रवर्तमानस्य स्वल्पप्रयासार्थमिति चेत् । तर्हीतरासप्रगीतमुपदेशमनु- १०
 मरतः किं न तावान् प्रयासः स्यात् । तदुभयव्यापिगिन्यत्प्रयाससाम्ये
 निमित्तमन्यतः गान्धर्वैवादिवाक्योपदेशेऽप्राप्तिरन्यः निर्देशः किञ्च गान्धर्वैव
 वृत्तमेतन् सर्वथैवाप्रतिपत्तात् प्रतिपत्तप्रवृत्तमात्रमांश्चापि प्रेक्षावत-
 प्रवर्तयति । येऽपि चाप्रेक्षापूर्वकारिणोऽर्थसंगान्धर्वैवादी प्रवर्तन्ते तेमा-
 नसिह्वात्ते तस्मादेव प्रवर्तमानादानामनास्य हठादपेक्षाराशमी घटयन्ति १५
 प्रेक्षाप्रतिपत्तिमिति किं न प्रवर्तयति विरोधलाभम् । तस्माद् अवस्थित-
 म्निदं यदत्र पक्षे यदृच्छैवेति । ये च प्रवर्तयन्ते प्रमानमाचरन्ते तन्नति
 न प्रवेत्स्यन्तेवेति । तदर्थं संशयः । यथादिवाक्यमुपकल्प्यते तत्र
 कल्पविनाशदेव प्रमाणादितरस्य पुनरर्थसंगत्वात् प्रवृत्ति । यथा तु
 नोपकल्प्यते तत्रानन्तरोपदेशेऽप्यनु प्रमानार्थसंगत्वादेति सर्वत्र २०
 सर्वत्रापि प्रवृत्तिमिदं विजात्येवकल्पनेऽनेकान्तो व्यवहिते । अदि-
 म्नास्यैव विजात्यस्य मिजात्यस्यमिजात्यस्यैव विजात्यस्यैव विजात्यस्यैव
 ये ये विजात्यस्य न तेऽनन्तरोपदेशेऽप्यनु प्रमानार्थसंगत्वादेति सर्वत्र २०
 यथाऽप्यनु प्रमानार्थसंगत्वादेति सर्वत्र २०

५

१०

१५

२०

१. तस्मिन् २. तस्मिन् ३. तस्मिन् ४. तस्मिन् ५. तस्मिन् ६. तस्मिन् ७. तस्मिन् ८. तस्मिन् ९. तस्मिन् १०. तस्मिन् ११. तस्मिन् १२. तस्मिन् १३. तस्मिन् १४. तस्मिन् १५. तस्मिन् १६. तस्मिन् १७. तस्मिन् १८. तस्मिन् १९. तस्मिन् २०. तस्मिन् २१. तस्मिन् २२. तस्मिन् २३. तस्मिन् २४. तस्मिन् २५. तस्मिन् २६. तस्मिन् २७. तस्मिन् २८. तस्मिन् २९. तस्मिन् ३०. तस्मिन् ३१. तस्मिन् ३२. तस्मिन् ३३. तस्मिन् ३४. तस्मिन् ३५. तस्मिन् ३६. तस्मिन् ३७. तस्मिन् ३८. तस्मिन् ३९. तस्मिन् ४०. तस्मिन् ४१. तस्मिन् ४२. तस्मिन् ४३. तस्मिन् ४४. तस्मिन् ४५. तस्मिन् ४६. तस्मिन् ४७. तस्मिन् ४८. तस्मिन् ४९. तस्मिन् ५०. तस्मिन् ५१. तस्मिन् ५२. तस्मिन् ५३. तस्मिन् ५४. तस्मिन् ५५. तस्मिन् ५६. तस्मिन् ५७. तस्मिन् ५८. तस्मिन् ५९. तस्मिन् ६०. तस्मिन् ६१. तस्मिन् ६२. तस्मिन् ६३. तस्मिन् ६४. तस्मिन् ६५. तस्मिन् ६६. तस्मिन् ६७. तस्मिन् ६८. तस्मिन् ६९. तस्मिन् ७०. तस्मिन् ७१. तस्मिन् ७२. तस्मिन् ७३. तस्मिन् ७४. तस्मिन् ७५. तस्मिन् ७६. तस्मिन् ७७. तस्मिन् ७८. तस्मिन् ७९. तस्मिन् ८०. तस्मिन् ८१. तस्मिन् ८२. तस्मिन् ८३. तस्मिन् ८४. तस्मिन् ८५. तस्मिन् ८६. तस्मिन् ८७. तस्मिन् ८८. तस्मिन् ८९. तस्मिन् ९०. तस्मिन् ९१. तस्मिन् ९२. तस्मिन् ९३. तस्मिन् ९४. तस्मिन् ९५. तस्मिन् ९६. तस्मिन् ९७. तस्मिन् ९८. तस्मिन् ९९. तस्मिन् १००.

- प्रवक्तृगुणान् प्रतिपाद्यान् प्रति स्वत एवाभ्यस्तकारणगुणान् प्रति प्रत्यक्षादिवत् । अनभ्यस्ततद्गुणांस्तु काश्चित्तान् प्रति सुनिश्चितासम्भवद्वाधकत्वरूपादनुमानात् । अपरांस्तु प्रतिपन्नास्तान्तरोपदेयादपि तथा स्वयं स्वार्थानुमानेन निश्चितमर्थं प्रकृत्य शान्तार्थिनां प्रतिपाद-
- ५ यितुं शास्त्रकृता युक्तमेतदिति स्वार्थानुमानमूलं परार्थानुमानमिदमामनन्ति । तात्पर्यं खल्वस्य प्रवर्तितव्यमत्र शास्त्रे प्रमाणनयतत्त्वप्रतिपित्तुभिस्तद्व्यवस्थापनार्थत्वादिति प्रतीयते । न चास्य हेतोरसिद्धिः । उत्तरग्रन्थेन प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । अथ यथा ग्रन्थकर्तुः प्रवर्ततेऽनुमानं तथा तदर्थिनः श्रोतुरपि तत्रवर्तिष्यत इत्यलमेतदुपन्यासेनेति
- १० चेत् । अस्थाने स्पर्द्धावन्धः । शास्त्रकर्त्ता ह्यन्तःकरणेन सकलमपि निर्वर्त्तयिष्यमाणशास्त्रार्थं यथाकथाञ्चित्समधिगतं सम्यक्परामृशन् प्रेक्षावतः प्रवर्त्तयितुमादिवाक्यं प्रयुङ्क्त इति न किञ्चिदचतुरस्रम् । तदितरस्तु कथमिव प्रस्तुतशास्त्रार्थमवगच्छेदिति चिन्त्यम् । प्रवर्त्तनेन चेत् कथं न तर्हि परस्पराश्रयः । नहि प्रयोजनमजानानः प्रवर्त्तते ।
- १५ न चाप्रवृत्तः प्रयोजनं जानातीति । समस्तपरार्थानुमानमुद्गोपद्रवकारिणीं चेत्यमागङ्गा । गन्वत एव हि वक्तुमेव धूमानुमानेऽपि । यत्प्रतिपादकवत् प्रतिपाद्यस्यापि स्वत एवोत्पत्स्येते प्रकृतमनुमानमिति किमेतदुपन्यासेनेति । अथ भवेत् कश्चिद्विपर्ययसंग्रहानध्यवसायवशीकृतात्मा तं प्रति तत्प्रतीकारायोपयुज्यत एवैतत्प्रयोग इति चेत् । इतरत्रापि
- २० किं न तथा समर्थयसे ।

अथादिवाक्यकृतावेकान्तोऽनेकान्तो वेति अनेकान्त इत्याचक्ष्महे ।

तथाहि ये प्रेक्षापूर्वकारिणः सर्वथैवाप्रतिपन्नाः
आदिकरणवाक्येऽने-
कान्तवादस्य स्थापनम् । प्रतिपन्नप्रकृतमात्राप्ता वा भवेयुर्नामी प्रमाण-
प्रदर्शनमन्तरेण प्रवर्त्तयितुं शक्या इत्यमून प्रति

- २५ प्रयोक्तव्यमेव यथासम्भवमागमानुमानोभयस्वभावमादिवाक्यम् । तथा हि यः प्रेक्षापूर्वकारी कुतश्चिद्व्यामोहात् कञ्चनासं प्रतिपेदे तं प्रत्यनु-

मानमिति । यश्च तं प्रकृतमेव प्रत्यपद्यत तं प्रति प्रवचनमनुमानं
चेति नियमाद्विरचनीयमादिवाक्यम् । यस्तु प्रेक्षापूर्वकारी प्रतिपन्नाऽ-
प्रतिनियतासस्तं प्रत्येतत्करणाकरणयोर्यदृच्छैव विराजते । शास्त्रकृतैवो-
पन्यस्ते हि तस्मिन्नमूढप्रयोजनपात्रं शास्त्रमेतदित्येवं रूपमाप्तान्तरोप-
देशं प्रेक्षावान् नापेक्षतेऽपेक्षते चानुपन्यस्ते तम् इत्युभयथापि प्रेक्षावत्.
प्रवृत्तिरनिवृत्तैव । अथेतरथाऽप्यत्र पक्षे प्रेक्षावत्. प्रवृत्तिसिद्धेरकरणै-
कान्त एव रमणीय इति चेत् । कः खलु विशेषोऽपेक्षेमुपीगालिना
सम्भावितः शास्त्रकृद्दामोपजादुपदेशात् तद्वितरामप्रणीतोपदेशे ग्रन्थ-
लाघवमिति चेत् किमर्थमेतद्विशिष्यत इति प्रकाशयन् । शिष्यस्य
प्रवर्तमानस्य स्वल्पप्रयासार्थमिति चेत् । तर्हीतरामप्रणीतमुपदेशमनु- १०
सरतः किं न तावान् प्रयास स्यात् । तदुभयव्यापिशिष्यप्रयाससाम्ये
निर्निवन्धन. शास्त्रकृदादिवाक्योपदेशप्राप्तिवन्ध. निर्वन्ध किञ्च शास्त्रकृतैव
कृतमेतत् सर्वथैवाप्रतिपद्यामान् प्रतिपन्नप्रकृतमात्रासाक्षापि प्रेक्षावत्
प्रवर्तयति । येऽपि चापेक्षापूर्वकारिणोऽर्थमंशयान्कृत्यादौ प्रवर्तन्ते तेषा-
नर्पाह शास्त्रे तस्मादेव प्रवर्तमानानामपाम्य त्थादपेक्षागदानीं घटयन्ति १०
प्रेक्षाप्रणयिनीमिति किं न पन्प्रमि विशेषलाभम् । तस्माद् अत्रशिश-
निद यदत्र पत्रे यदृच्छेदेति । ये च प्रत्यक्षमेव प्रमाणमानयन्ते तास्मात्
न प्रेक्षाकृत्यमेवेति । तत्र मध्यप । यथादिवातगम्पवत्पत्तौ तत्र
यथापित्तानादेव प्रमाणादितरस्य पुनरर्थमशयात् प्रमिति । तत्र

परार्थानुमानम् । साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तौ तर्कप्रमाणस्य तैरनङ्गी-
कारात् । प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वा तत्रासमर्थत्वेन साधयिष्यमाणत्वात् ।
अप्रमाणादेव विकल्पज्ञानात् तयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिरिति त्वसमीचीनम् ।
प्रत्यक्षानुमानप्रमाणत्वसमर्थनस्य वैयर्थ्यापत्तेरप्रमाणादेव प्रत्यक्षानुमेयार्थ
प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । स्यान्मतम् । उपलब्धप्रयोजनवाक्याना प्रयो- ५
जनार्थिनां वाक्योपदर्शितप्रयोजनविषयभावाभावपरामर्शपरः संशयः
समाविर्भवति । आविर्भूतप्रयोजनविषयसंशयाना च कदाचित्तत्प्राप्त्या
वर्गीकृतान्तरात्मनामर्थसंशयस्य प्रवर्त्तकत्वात् । सञ्जयितसस्यसम्पत्त्यादि-
फलानां कृषीवलादीनां कृष्यादाविव प्रवर्तमानानां श्रोतृणां विमृश्य-
कारिणा विस्मृश्यकारित्वाविरोध इति तेषां सञ्जयोत्पादनार्थः प्रयोजन- १०
वावयोपन्यास इति । अत्रोच्यते । वाक्योपन्यासः शास्त्रप्रयोजनविषय-
सञ्जयोत्पिपादविषया । सञ्जयोऽपि च निश्चयविरुद्धोऽनुत्पन्ने च निश्चये
तत्राप्रतिबद्धवृत्तिकतया वावयोपन्यासात् प्रागप्यगौ प्रादुर्भवन् केन
निवार्यते येन तदर्थं वाक्यमुपन्यस्येत । स्यादेतन् अश्रुतप्रयोजन-
वाग्रयानां प्रयोजनसामान्ये तत्सत्त्वेतरान्या संशयो जायते किमिद १५
चिकिन्साशास्त्रवत् सप्रयोजनमुत काकदन्तपरीक्षादिवधिप्रयोजननिनि
तगमाच्च संज्ञयादनुपन्यग्नेऽपि प्रयोजनप्राये प्रयोजनगामान्यानि
प्रवर्त्तन्ताम् । प्रयोजनविशेषे तु कथमश्रुतप्रयोजनवाक्याना सञ्जयोत्पत्ति
प्रायेण च प्रयोजनविशेषविषयस्यैव सञ्जयस्य प्रवृत्तिकारणत्वात् तद-
त्पादनाय वाक्यं प्रयोक्तव्यमेवेति । तदसाम्प्रतम् । कुतश्चिन्ता २०
भूतपूर्वप्रयोजनविशेष श्रोतार पति तावद्वाक्यप्रागुपयोगात् । अति
विशिष्टाश्रयमुपलभ्य प्रागनुभूतप्रयोजनविशेषेण शास्त्रेणान्ये वा प-
चा । इत्थं साधर्म्यमवधार्य विविधमपि सफल निष्फल वा । सफलं वि-
शिमर्गैर्नान्येन वा फलेन फलदादिति राक्षिगो विनाऽपि उ-
जनदावयेन प्रदर्शित एव । अननुभूतपूर्वप्रयोजनविशेषेऽपि २५
शास्त्रमिदमेव प्रयोजनेन तद्विषयस्यैव तदर्थे प्रवृत्तिकारण- ३०

नाजानानः पुनश्चि जायमिदमेनेन योजनेन तदिति येन किमुक्ति
 भवतीति न पुनश्चि इतो भविष्यति नेति मीदो । पागननिगनभन्त्य-
 पस्य तद्वनितगम्या संशयायोगान् । नपनिपतिस्तु म्यान् ततो
 वा म्यान् न जानेऽऽ किमनेनोक्तमिति । अनुभूतिस्मृत्यनयोजन-
 ५ विशेषोऽपि न कस्यानि-श्रमस्य परिमामाहितः परिजानपयोजनशेष-
 समुत्पन्नतद्विषयस्मृतिनिवन्त कप्रत्यय गन् श्रोता तदनेन वा म्येन
 श्रम्यत समुपजातपयोजनविशेषनिगम्यस्मृति कः कियते यदि तदन्त-
 रेणापि कुतश्चिदितिसमाहितान्न करणादिप्रत्ययकलापात् तदुत्पत्तिर्न
 म्यात् । तदेव वा शास्त्रं प्रागनुभूतप्रयोजनविशेषशास्त्रादृश्यादुपलभ्यमान
 १० स्मृतिं नाविर्भावयेदित्यलं नाप्यकल्पनया । नहि नाप्यतोऽपि विस्मृत-
 प्रयोजनविशेषस्य नियमेन स्मृतिर्भवति । ततोऽपि कदाचित् तस्या
 उत्पत्तिरिति चेत् । तर्हि कदाचिच्छास्त्रमात्रादपि तदुत्पत्तिर्दृश्यत एवेति
 कः शास्त्राद्वाक्यस्यातिशय । नियमेन तु नोभाभ्यामप्यनुस्मरणं भवति ।
 अन्येऽपि वा तद्वैतवस्तत्रोपन्यस्यरेन्निति त्यज्यता तदास्थानिर्वन्धः ।
 १५ सामान्यविशेषयोश्च दर्शनादर्शनाभ्या विशेषस्मरणसहकारिभ्या सशयः
 समुपजायते । न च वाक्य प्रयोजनविशेषस्य भावाभावयोः सामान्यम् ।
 ननु विवक्षापरतन्त्रत्वेन स्वार्थतथाभावातथाभावयोरपि प्रयोगसम्भवात्
 सामान्यमेव वाक्यमिति चेत् । तर्हि शान्मपि शास्त्रान्तरसादृश्यात्
 प्रयोजननिर्वृत्त्युपायत्वानुपायत्वयो सामान्यमन्यतरनिश्चयनिमित्ताभावात्
 २० तत एव संशयतः प्रवर्त्ततामिति शास्त्रेण कृतकृत्यत्वादाकचित्करं
 वाक्यम् । नापि संशयात् प्रवर्त्तमानः प्रेक्षापूर्वकारी भवितुमर्हति
 प्रमाणपुरःसरप्रवृत्तिप्रसादप्राप्यत्वात् तद्व्यपदेशस्येति । स्यान्मतं माभूत्
 संशयोत्पादनेनादिवाक्यस्य प्रवृत्तौ सामर्थ्यं किन्तु नारब्धव्यमिदं शास्त्र
 प्रयोजनरहितत्वात् काकदन्तपरीक्षादिवदिति शास्त्रप्रारम्भप्रतिषेधाय
 २५ प्रयुज्यमानाया व्यापकानुपलब्धेरसिद्धतोद्भावनार्थं तत्प्रयोगोऽवकल्प्यत

१ 'सशयान.' इति प. पुस्तके पाठः ।

- परिसमाहितः प्रयोजनमनुगमयिष्यन् ज्ञानं श्रावयति । ततः समनि-
 गते तेन प्रयोजने तदुपक्षिप्तस्य साधनस्याशिद्धिरिति । नागमप्याशय-
 साधीयान् । नहि ज्ञानश्रावणतः प्रयोजने समनिगन्तव्ये ज्ञानार्थे
 तद्वाक्यमुपादीयमानं कत्रनार्थं पुष्पाति । तन्वावगन्तव्यप्रयोजन-
 ५ स्यानुपयोगादिति यन्किञ्चिदेतन् । नन्वसिद्धतोद्धानप्रकारोऽनेन
 न्यायेन प्रलयमेव गत इति चेत् । भैवम् । न खलु वयमसिद्धतोद्धान-
 नपरं न्यायमेव प्रतिक्षिपामोऽपि तु प्रमाणशक्तिसम्पत्सम्पर्कविरहात्
 वाद्वात्रमेवेदमिति वदामः । नहि न्यायानुसारितामात्मसात् कुर्वन्
 कश्चिदनुपप्लवमानसो न्यायमेव प्रतिक्षिपति । वाद्वात्रं तु विवक्षितार्थ-
 १० प्रकाशनानुपयोगितया प्रतिक्षिपेदपि । तत्रेदमसिद्धतोद्धानार्थमपि
 प्रयोजनवाक्यं शाक्यैरादावुपन्यसनीयम् ।

आगमप्रमाणरूपं प्रेक्षावता प्रवृत्तये तदवश्यं विधेयमित्यन्ये । तदपि
 न्यायशून्यम् । यतोऽयमागमः पौरुषेयो वाऽपौरुषे-

आगमप्रामाण्य-
 विचारः ।

१५

इत्यभिधेयम् । स्वत एवेति चेत् । भैवम् । प्रामाण्य-

निश्चयैकान्तस्य प्रामाण्यगोचरसंशयानुत्पत्तिप्रसङ्गादिदोषोपहतत्वेन प्रति-
 क्षेप्यमानत्वात् । परत एवेत्यप्यसत्यम् । परत प्रामाण्यनिश्चयैकान्त-

स्यानवस्थादिदोषदूषितत्वेन निराकरिष्यमाणत्वात् । अपौरुषेयत्वमप्यस्य
 पुरस्तात् पराकरिष्यमाणत्वेन भणितुमननुगुणम् । केचिदाहुः 'शास्त्रस्य

२० प्रस्तावकमुपक्रमवाक्यं तदन्तरेण तत्प्रारम्भानुपपत्तेः' इति ।

तदप्यसुन्दरम् । अनवस्थानुपपत्तात् । यथैव हि प्रस्तावकं वाक्यमन्तरेण
 न शास्त्रमवतरति तथा तदपि वाक्यान्तराद्विना नेति । प्रस्तावकत्वं
 चाभिसन्धाय प्रयोजनवाक्येऽवश्योपन्यसितव्ये शास्त्रस्य गुणानिमित्त-
 परिमाणादयः कथं नोपन्यसेरन् । ततो व्याख्यातृवशादवतरन् ग्रन्थ

एव न्यात्मन. प्रस्तावकोऽस्तु किं प्रयोजनवाक्योपन्यासप्रयासेन । एतेन ज्ञानप्रतिज्ञास्यापनफलः संक्षेपतः शास्त्रशरीरस्यापनफलश्च तदादौ वाक्योपन्यास इत्येवमादयोऽसत्कल्पना न्यायोपदर्शनाननुकूल-
तया निरूपयोगित्वेन निर्वर्णितोत्तराः प्रतिपत्तव्याः । वाङ्मतेण प्रकृतार्थनिश्चयायोगात् । नहि तत्र शब्दगडुमात्रव्यतिरेकेण कश्चन न्यायो विपश्चितामविपरीतप्रतिपत्तौ प्रतीयते । तस्मात् प्रेक्षावता प्रति-
पत्तिनिमित्तं वाङ्मात्रव्यतिरेकेण न्याय एव दर्शनीयो येन निररेकं प्रवर्तेरन् । एवं च

शास्त्रस्येष्टफलप्रतीतिकृतये कर्तव्यमादौ वचो ।

नो वेति स्थितमत्र जैनसमये सख्यायसामर्थ्यत. ॥

एकान्तस्तु न सिद्धिपद्धतिमितस्तत्साधनार्थं ततो ।

व्यर्थं दर्शनपक्षपाततरला क्लिश्यन्ति तीर्थ्या. परे ॥१५॥१॥

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिति प्रत्यपादि । तत्र प्रमाणं ताव-
ल्लक्षयितुमाह—

स्वपरव्यवसायिज्ञानं प्रमाणमिति ॥ २ ॥

प्रमाणमिति लक्ष्यम् । स्वपरव्यवसायिज्ञानमिति लक्षणम् । लक्षणं च परस्परं व्यतिरेके साति विजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नं लक्ष्यं तेष्वधार्यते येन तदुच्यते असाधारणो धर्म इति यावत् । यथा तपनीयतदाभास-
योर्वर्णविशेषः । तत्र प्रतिपाद्यानुसारेण यथायोगं लक्ष्यं वा लक्षणं वा द्वयमपि वा विधीयते ।

परप्रतिपत्तये हि वाक्यं कीर्तयन्ति कृतिनः । परे चापरिमितप्रकारा दुर्बारप्रसरो ह्यसौ मोहमहाराजः प्रतिविषयमनेकाभिर्भङ्गीभिरुज्जृम्भते ।

१ 'व्याख्यापन' इति प. पुस्तके पाठः । २ नहि प्रतिज्ञानात्रेण कार्यसिद्धि-
रित्युक्तेः । ३ 'न्यायपथ' इति भ. पुस्तके पाठः । ४ निःशकम् । ५ 'तस्यं'
इत्यधिक प. पुस्तके ।

स्वपरव्यवसायिज्ञानमद्यापि प्रसिद्धम् । न चाप्रसिद्धस्यानुवादो निरप-
वादः । तदेवमनुवादः सर्वनाम्ना यच्छब्देन स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य
विशेषणमेतान् प्रत्यप्रातीतिकमेवेति चेत् । तर्हि समस्तप्रमाणप्रमेया-
पलापिनः शून्यतावादिनः प्रत्यक्षानुमाने । प्रत्यक्षैकपक्षपातिनो नास्तिकस्य
चाऽनुमानं न प्रतीतमेवेत्येतौ प्रति लक्ष्ययोः प्रत्यक्षानुमानयोरपि कुतोऽ-
नुवादसर्वनाम्ना विशेषणं रमणीयमिति तल्लक्षणसूत्रेष्वद्वेषणं स्यात् ।
अथ विशेषणव्यर्थमात्रतः प्रत्यक्षादेस्तयोरपि प्रतीतिसम्भवादानुवादसर्व-
नाम्ना तस्य विशेषणं रमणीयमिति चेत् । इतरत्रापि तथाप्रती-
तिमास्थाय किं न तत्समर्थयसे । अथ तौ प्रति प्रथमं लक्ष्यं प्रसाध्य
तस्य यच्छब्देन विशेषणमिति चेत्—

साधो सौगत भूर्भुवोर्द्धर्मकीर्त्तनिकेतने ।

व्यवस्थां कुरूपे नूनमस्थापितमहत्तमः ॥ १६ ॥

स हि महात्मा विनिश्चये 'प्रत्यक्षमेकम्' न्यायविन्दो तु
'प्रत्यक्षानुमाने द्वे' अप्यप्रसाध्यैव तल्लक्षणानि प्रणयति स्म ।
किञ्च शब्दानित्यत्वसिद्धये कृतकन्वमसिद्धमपि सर्वमुपन्यस्य पश्चान्
तन्सिद्धिमभिधानोऽपि न लक्षणस्य तामनुमन्यसे इति स्वाभिमान-
मात्रम् । अपि च प्रत्यक्षलक्षणव्याप्त्यालक्षणे 'लक्ष्यलक्षणभावविधान-
वाक्ये' इत्यादिना लक्षणमैव विधिमभिधत्से विवेरेदापराधात्त बुद्धे ।
यतो न्यायविनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे, 'तत्कथं त्रिरूप-
लिङ्गग्राहिण एव दर्शनस्य नानुमानत्वप्रमङ्ग' इति पर्यनुसुजान
एतदेव सामर्थ्यप्राप्तं दर्शयति यदनुमेयेऽर्थे 'ज्ञानं तत्स्वार्थमिति'
इतीत्यनुमन्यमानध्यानुभाषयति स्वयमेव लक्षण्यापि विधिन् । स्पष्ट-
मन्वाभिधानि च न्यायविन्दुवृत्तौ एतमैव लक्षणे 'त्रिरूपाश्च
लिङ्गाद्यदनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानम्' इति, विनिश्चयटी-

१ धर्मो विदुः प्रजापतिविधिः जनसर्वो जन्तोऽपि । इत्येव धर्मोऽन्वयः—
अनुमान इति । २ न्याय. वि. परि. १. ६. २. ३ न्याय. वि. परि. ३. २. ३

ततश्च कश्चित् कश्चित् संगेते नाध्यवस्यति विप्रतिपद्यते चेति । तदनु-
सारेण लक्षणवाक्ये लक्षणादीना विधिरविरुद्धोऽभिधीयत इति ।

अत्राह धर्मोत्तरः । ' लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये लक्ष्यमनूय

धर्मोत्तरमतस्य सवि-
स्तरं खण्डनम् ।

लक्षणमेव विधीयते । लक्ष्यं हि प्रसिद्धं
भवति ततस्तदनुवाद्यम् । लक्षणं पुनरप्रसिद्ध-
मिति तद्विधेयम् । अज्ञातज्ञापनं विधिमन्य-

भिधानात् । सिद्धे तु लक्ष्यलक्षणभावे लक्षणमनूय लक्ष्यमेव
विधीयते ' इति । तदेतदवनुचुरम् । लक्ष्यवलक्षणस्यापि प्रसिद्धिर्नाहि
न सिद्धेति कुतस्तस्याप्यज्ञातत्वनिवन्धनो विधिरप्रतिबद्धः सिद्धयेत् ।

१० विवक्षितलक्ष्यास्पदत्वेनाज्ञानालक्षणस्य तत्त्वेन विधिरप्रतिबद्ध सिद्ध
एवेति चेत् तर्हि लक्ष्यस्यापि विवक्षितलक्षणलक्षितत्वेनाज्ञानात्
तत्त्वेन किं न विधिः साधीयान् । अथ सविशेषणे हि विधिनिषेधां

विशेषणमुपसङ्क्रामत ' इति न्यायात् विवक्षितलक्षणलक्षितत्वेन
लक्ष्यस्य विधिरित्यभिधीयमाने लक्षणस्यैवासौ पर्यवस्यति । वह्निमत्त्वेन

१५ पर्वतः साध्य इति अभिधीयमाने वह्निवत् । हंत तर्हि विवक्षित-
लक्ष्यास्पदत्वेन लक्षणस्य विधिरित्यभिधीयमाने लक्ष्यस्यैवासौ पर्यवस्यती-
त्यपि किन्न पश्यसि । न चायं सार्वत्रिको न्यायः । रक्तं पटं वयेत्यादौ

कदाचिद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि विधेयत्वप्रसिद्धेः । अदग्धैदहन-
न्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयत इति हि तद्विदः । अथ यथा कांश्चित्प्रति

२० संगयानध्यवसायनिरासाय तर्पणान् तीर्थान्तर्रीयान् प्रति विप्रतिपत्तिप-
र्यायविपर्ययप्रतिक्षेपायापि तद्विलक्षण कक्षीकरणीयम् । न वैतेषा

१ ' सविशेषणो ' इति प. पुस्तके पाठः । २ सविशेषणे हि विधिनिषेधां
विशेष्ये वावे मति विशेषणमुपसङ्क्रामत. । इति न्यायन्वरूपम् । तदर्थश्च-यत्र
सविशेषणे विशेष्ये विशेष्यमात्रे विधेर्निषेधस्य वा वाद्यस्तत्र तौ विधिनिषेधां
विशेषणमुपसङ्क्रामत' । ३ अभिर्यावददग्ध तावद्दहति । ४ ' तथा ' इति प
पुस्तके पाठः ।

स्वपरव्यवसायिज्ञानमद्यापि प्रसिद्धम् । न चाप्रसिद्धस्यानुवादो निरप-
वादः । तदेवमनुवादः सर्वान्ना यच्छब्देन स्वपरव्यवसायिज्ञानस्य
विशेषणमेतान् प्रत्यप्रातीतिकमेवेति चेत् । तर्हि समस्तप्रमाणप्रमेया-
पलापितः शून्यतावादिनः प्रत्यक्षानुमाने । प्रत्यक्षैकपक्षपातिनो नास्तिकस्य
चाऽनुमानं न प्रतीतमेवेत्येतौ प्रति लक्ष्ययोः प्रत्यक्षानुमानयोरपि कुतोऽ-
नुवादसर्वान्ना विशेषणं रमणीयमिति तल्लक्षणसूत्रेष्वदूषणं स्यात् ।
अथ विशेषणव्यर्थमात्रतः प्रत्यक्षादेस्तयोरपि प्रतीतिसम्भवादानुवादसर्व-
ान्ना तस्य विशेषणं रमणीयमिति चेत् । इतरत्रापि तथाप्रती-
तिमास्थाय किं न तत्समर्थयसे । अथ तौ प्रति प्रथमं लक्ष्यं प्रसाध्य
तस्य यच्छब्देन विशेषणमिति चेत्—

साधो सांगत भूमर्तुर्द्धर्मकीर्त्तौर्निकेतने ।

व्यवस्थां कुरुपे नूनमस्थापितमहत्तमः ॥ १६ ॥

स हि महात्मा विनिश्चये 'प्रत्यक्षमेकम्' न्यायविन्दौ तु
'प्रत्यक्षानुमाने द्वे' अप्यप्रसाध्यैव तल्लक्षणानि प्रणयति स्म ।
किञ्च शब्दानित्यत्वसिद्धये कृतकत्वमसिद्धमपि सर्वमुपन्यस्य पश्चात्
तन्निश्चिन्मभिद्धानोऽपि न लक्षणस्य तामनुमन्यमे इति स्वाभिमान-
मात्रम् । अपि च प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यालक्षणे 'लक्ष्यलक्षणभावविधान-
वाक्ये' इत्यादिना लक्षणस्यैव विधिमभिधत्से विधेरेवापराधान् बुद्धेः ।
यतो न्यायविनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे, 'तत्कथं त्रिरूप-
लिङ्गग्राहिण एव दर्शनस्य नानुमानत्वप्रसङ्ग' इति पर्यनुयुञ्जान
एतदेव सामर्थ्यप्राप्तं दर्शयति यदनुमेयेऽर्थे 'ज्ञानं तत्स्वार्थमिति'
इतीत्यनुमन्यमानध्यानुमापयति स्वयमेव लक्ष्यस्यापि विधिम् । स्पष्ट-
मेवाभिद्धानि च न्यायविन्दुवृत्तौ एतन्मैव लक्षणे 'त्रिरूपाच्च
लिङ्गाद्यदनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानम्' इति. विनिश्चयटी-

१ भूमर्तुर्द्धर्मकीर्त्तौर्निकेतने । इत्यत्र धर्मोऽप्यनु-
मानस्य इति । २ न्या. वि. परि. १ सू. ३. ३ न्या. वि. परि. १ सू. २.

कायामेव च परार्थानुमानलक्षणे ' त्रिरूपस्य लिङ्गस्य यदाख्यातं तत्परार्थमनुमानम्' इति च व्याचक्षाण इत्यक्षुण्णं ते वैचक्षण्यमिति । किञ्च असम्भवाव्याप्त्यतिव्याप्तयस्त्रयो दोषा निषेधनीया लक्षणे विचक्षणैः । न च प्रत्यक्षशब्दावाच्ये सर्वस्मिन्नपि वस्तुनि ५ निर्विकल्पकत्वाभ्रान्तत्वे सम्भवत इत्यसम्भवातिव्याप्त्योरसम्भवेऽप्यव्याप्तिः प्राप्तैव प्रत्यक्षलक्षणस्य । तथागतमेकमन्तरेणापरेषां सविकल्पकज्ञानेऽपि प्रत्यक्षशब्दावाच्यत्वस्य प्रसिद्धेः । न च तत्र सविकल्पकत्वं पराकृत्य निर्विकल्पकत्वकल्पना भवानप्यातिष्ठते । अथ यत्तद्वतामस्माकं चेत्यादेस्तत्र तत्राभिधानाद्यत्परेषामस्माकं च प्रत्यक्षशब्दावाच्यत्वेन प्रसिद्धं स्यात् तस्यैव कल्पनापोढत्वादिविधिरभिधीयते । न चास्माकं सविकल्पकज्ञानं तच्छब्दावाच्यत्वेन प्रसिद्धमित्यव्याप्तेरप्राभिरेवेति चेत् । तर्हि परेषां शब्दब्रह्माद्वैतवादिनां च न किञ्चिन्निर्विकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षशब्दावाच्यत्वेन प्रसिद्धमिति तत्राप्युभयप्रसिद्धयसिद्धेर्न तद्विधिरविरुद्धः स्यात् । अथ केषांचित् परेषामपि निर्विकल्पकमपि १५ ज्ञानं तच्छब्दावाच्यत्वेन प्रसिद्धमेवेति चेत् तर्हि कस्यचित्परस्यापि स्वपरव्यवसाय्यपि ज्ञानं किं न प्रसिद्धमवबुध्यसे । अपि च भिक्षो विप्रतिपन्नान् प्रति लक्षणं प्रणीयते इत्याचक्षाणोऽप्यविप्रतिपन्नेभ्य एव तदुपदिशसि सिद्धसाध्यतां च नावधारयसीति किमभिदध्महे । ननु सम्यग्ज्ञानस्य ज्ञापयितुमुपक्रान्तत्वात् तद्भेद एवेदं प्रत्यक्षं ततश्च २० प्रत्यक्षमिति यत्प्रसिद्धं सम्यग्ज्ञानं तस्यैव कल्पनापोढत्वादिविधिः । नच परप्रतीतं सविकल्पकं प्रत्यक्षं सम्यग्ज्ञानं विसंवादकत्वादिति चेत् । तर्हि कुकारुकस्येवैकं सन्धित्सतोऽन्यत्प्रच्यवते । भवति ह्येवमभ्रान्तपदस्यापार्थक्यं सम्यग्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वायोगात् । अथ समर्थित एवाभ्रान्तपदस्यार्थो विप्रतिपत्तिप्रतिक्षेपो नाम । गच्छद्भृक्षादिर्दशनस्य हि

१ ' तज्ञा च तन्नुयायश्च नापिनो रजकन्तथा । पशमश्चर्मकारश्च काग्य शिल्पिनो मताः ' ॥ कुम्भिताः मारवः कुक्काग्यः ।

ब्राह्मे विपर्यस्तस्यापि कल्पनापोढत्वं पश्यन्नवश्यमभ्यवस्येत् प्रत्यक्षत्वं
 कश्चिदिति तत्प्रतिषेपायाविपर्यस्तार्थप्रतिपादकमभ्रान्तपदमुपादेयमिति
 चेत् । हन्त बौद्धोऽपि नट इव केवलवाक्प्रपञ्चेन वञ्चयसि । गच्छ-
 द्बृक्षादिवेदनं हि तत्र तत्र मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति सर्वत्राद्ये
 विसंवादकमिति प्रपञ्चतः प्रतिपाद्येदानीं ब्राह्मे विपर्यस्तमिति पर्याया- ५
 न्तरं परिकल्प्याभ्रान्तपदेन व्यपोहसि नतु सम्यग्ज्ञानपदेनेति व्यक्तं
 ते वान्व्यंसकत्वम् । अपि च भगवद्भवनसूत्रणासूत्रधारो धर्मकीर्तिरपि
 न्यायविनिश्चयस्याद्यद्वितीयतृतीयपरिच्छेदेषु यथाक्रमं 'प्रत्यक्षं कल्पना
 पोढमभ्रान्तम्' इति । 'तत्र स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थदृक्' इति ।
 'परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनम्' इति त्रीणि लक्षणानि १०
 'तिमिराशुभ्रमणनौयानसङ्क्षोभाधनाहितविभ्रममविकल्पकं ज्ञानं
 प्रत्यक्षम्' इति । 'त्रिलक्षणालिङ्गाद्यदनुमेयेऽर्थे ज्ञानं तत्स्वार्थमनु-
 मानम्' इति । 'यथैव हि स्वयं त्रिरूपालिङ्गतो लिङ्गिनि ज्ञान-
 मुत्पन्नं तथैव परत्र लिङ्गिज्ञानोत्पिपादयिषया त्रिरूपलिङ्गाख्यानं
 परार्थमनुमानम्' इति च व्याचक्षाणो लक्ष्यस्यैव विधिमन्वकीर्तयन् । १५
 तथा 'लक्ष्यलक्षणभावविधानवास्ये' इत्युपक्रम्य 'लक्षणमेव विधी-
 यते' इत्यभिधानः कथं न स्ववचनविरोधमवबुध्यसे । तथाहि कार्य-
 कारणभाववदुभयाधार. सम्बन्धो लक्ष्यलक्षणभावस्तावत्तस्य च विधान-
 मित्युक्ते लक्ष्यस्य लक्षणस्य च विधि. पर्यवस्यति । तथा च लक्षणमेव
 विधीयत इति दुर्निरोधो विरोधः । अथ परे परिकीर्तयन्ति लक्ष्य- २०
 लक्षणभावविधानमिति तदनुवाददयमदोष एवेति श्रुते साधो 'मिदं
 तु लक्ष्यलक्षणभावे' इत्यत्र कस्मै कुशलोपाय. । पूर्ववाक्यव्यवस्था-

१ व्यक्त - धर्म । २ अत्रुत्त धर्मकीर्तिरन्त्यादिर्ज्ञानं एतन्मन्वन्ते
 प्रपञ्चानाम् । तथा च - 'तत्र कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्' (न्या. वि. परि. १
 सू. ४), तत्र स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम् (न्या. वि. परि. २
 सू. २) त्रिरूपलिङ्गाद्यदनुमेये परार्थमनुमानम् (न्या. वि. परि. २०. १) इति हि-
 तिः पाठमेव ।

पितार्थानुवादप्रतिपादनपर हीद वाक्यखण्डलकं न च पूर्ववाक्येन लक्ष्यलक्षणभावो व्यवस्थाप्यते त्वदास्थयेत्यसम्बद्धमिदं स्यात् । सम्बद्धत्वे वा पूर्वत्र तदुभयविधिः सिध्येत् । तथा च न तस्मिन् स्ववाग्विरोधः प्रतिरोधमधिवसति । लक्ष्यस्य लक्षणं तस्य भाव इति तु व्याख्यानम् । प्रसिद्धार्थहान्यप्रसिद्धार्थपरिकल्पनलक्ष्यपदानर्थकत्वदोषकदर्थितमिति सहृदयोद्वेजकम् । अथात्र प्रसिद्धस्यार्थस्यासम्भवात् तद्धानिस्तद्विरुद्धपरिकल्पनं च गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्याद्याविवान्विरुद्धमेवेति चेत् । मैवम् । लक्ष्यलक्षणयोरुभयोर्भावस्तदत्र प्रसिद्धोऽर्थस्तस्य च सम्भवः समर्थितः समर्थयिष्यते चेति ।

१० वलदेववलं स्वीयं दर्शयन्न निदर्शनम् ।

वृद्धधर्मोत्तरस्यैव भावमत्र न्यरूपयत् ॥ १७ ॥

इहान्यो व्युत्पत्तिकालोऽन्यश्च व्यवहारकालः । तत्र व्यवहारकाले लक्षणस्य लक्ष्यसिद्धये व्यापारणेति भवतु तदा यत्पदपरामर्शनीयता व्युत्पन्नस्य सतः । यदा तु व्युत्पत्तिसमयस्तदा लक्षणमेव ज्ञाप्यमस्येद लक्षणमिति यदेव च ज्ञाप्यं तदेवानूद्यते इति विरुद्धमेतत् । ज्ञाप्यं विवेकत्वादविज्ञातं सत्कथमनूद्यते । अत एवास्य लक्ष्यवत् भूतविभक्त्या निर्देशस्तदा न युज्यते । यद्यपि हि कदाचित् क्रियेत । यथा शिखया परित्राजकः कमण्डलुना छात्र इति । तत्रापि फलमुखेनैव लक्षणविधेराक्षेपो न तु लक्षणविधेरेव । तेन वाक्यान्तरार्थ एवोपप्लवते परित्राजकस्य शिखा लिङ्गं छात्रस्य कमण्डलुरिति । अतस्तेन तस्य प्रतीतिसिद्धिरिति । तस्माल्लक्षणविधानावसरे तत्पदपरामर्श एवास्योचितः । यत्तूच्यते कथमप्रसिद्धस्य लक्षणत्वं भवति प्रसिद्धं वा कथं नानूद्येतेति सेयमन्याऽप्रसिद्धिर्या लक्षणत्वविधानावसर उपयुज्यते । अन्या च प्रसिद्धिर्या लक्ष्यावबोधनाय । शब्दार्थमात्रेण हि ज्ञातं सल्लक्षणत्वेन विधातुं शक्यम् । अत्यन्ताप्रसिद्धस्य धर्मस्यालक्षणत्वात् नतु तथा प्रसिद्ध्या

विधेयतासामर्थ्यायातं तत्पदपरामर्शयोग्यत्वमस्य निवर्तते । विहितस्य तु या लक्ष्यावबोधनाय व्यापारणा सान्याप्रसिद्धिर्यासौ लक्षणव्युत्पत्ति-
वाक्यालक्षणत्वेनावगतौ सत्या तदनुसन्धानरूपा तत्रास्य भवत्वनूद्य-
मानता । स ह्यस्य व्यवहारकाल इत्युक्तमेवैतत् । यः कुण्डली स
देवदत्त इत्येवमादावपि यदा कुण्डलित्वं विधेयतया प्रक्रम्यते तदा ५
यस्तत्र देवदत्तस्तस्य कुण्डलित्वं लक्षणम् । योऽग्निस्तस्य धूमो लक्षणम् ।
अतो यः कुण्डली यत्र वा धूमो भवता दृश्यते तत्र स देवदत्तस्तत्र वा
वहिरिति भवता प्रतिपत्तव्यमित्ययमेव न्यायः । एवं यः परिव्राजक-
स्तस्य शिखा लिङ्गमित्ययं व्युत्पत्तिकालः । अत्र च परिव्राजकस्यैवानुवादः ।
व्यवहारकाले तु विपर्ययः । यतोऽस्य शिखा लिङ्गमतो यः शिखी स १०
परिव्राजकस्त्वया व्यवहर्त्तव्य इति । ततो यद्यप्येकधैवोच्यते तथाप्यु-
क्तिसङ्क्षेपमात्रमेतत् । व्युत्पत्तिव्यवहारकालापेक्षया तु विध्यनुवाद-
विभागोऽत्र द्रष्टव्य इति ।

वृद्धसेवाप्रसिद्धोऽपि ब्रुवन्नेवं विशङ्कितः ॥

वालवत्स्यादुपालभ्यसैविद्यविदुषामयम् ॥ १८ ॥

१५

तथाहि सोयं वृद्धधर्मोत्तरानुसार्यप्यलीकवाचालतया तुल्यस्वरूप-
योरपि व्युत्पत्तिव्यवहारकालयोरतुल्यतामुपकल्पयन् वाल इवैकामप्य-
ङ्गुलिं वेगवत्तया चलयन् द्वयीकृत्य दर्शयतीत्येवमुपालभ्यते त्रैविद्य-
कोविदैः । व्युत्पत्तिस्वरूपापरिहारेण हि व्यवहारोऽपि सम्पद्यते । न
खलु नालिकेरद्वीपादायातः पुमान् वहिमानयानय नीरं क्षीरं चेत्या- २०
द्युत्तमवृद्धनियोगात्तत्र तत्र प्रवर्त्तमानं कञ्चनापि मध्यमवृद्धं पुमांसं
पश्यस्तत्तदावापोद्वापं च परिभावयन्नयं वहिरयमस्य वाचक इत्येवं
वहेः स्वरूपे प्रतिनियतवाचकवाच्यत्वे च व्युत्पत्ति प्रतिपद्य तत्स्वरूप-
परिहारेण व्यवहारमवतारयत्यापि । तर्हि लक्षणसिद्धये लक्ष्यस्यापि

* 'ताताञ्जन्म त्रपुत्रिलङ्घितवियन् कार्यं कृतान्ताधिकम् ।
शक्तिः कृन्तसुरामुरोष्मशमनी तातादथोच्चैः पदम् ॥
सर्वं वत्स तवानिशायिनिधनं क्षुद्रात्तु यत्तापसात् ।
तेनाहं त्रपया शुचा च विवशः कथां दशामागतः ॥ ४ ॥'

इति

'द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्रमस्य लोकस्य च नेत्रकामुडी ॥५॥'

इति

* 'तपस्त्रिभिर्यामुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिव्यते च या ॥
१० प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥६॥'
इत्यादौ ॥ रक्तं पदं वयेत्यादौ, 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः'
इत्यादौ च, यथाक्रमं वनमिति करणेति द्विजेभ्य इति क्षुद्रात्तापसादिति
कपालिन इति रणाश्वमेधे इत्यादेः रक्तं पदमित्यादेराग्निहोत्रमित्यादेश्चांश-
द्विवेद्यादपि पुरो द्वितीयाद्या विमत्तव ।

तथा तेष्वेव

'कारणगुणानुवृत्त्या दौ ज्ञाने तपसि चातिशयमाप्ता ॥
व्यासः पाराशर्यः स च रामो जामदग्न्य इह ॥ १ ॥'

इति

'सूर्याचन्द्रमर्सा यत्र चित्रं खद्योतपोतर्का ।
२० नित्योदयजुषे तस्मै परस्मै ज्योतिषे नमः' ॥ २ ॥

इति

* 'आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवम् ।
भक्तिर्भूतपर्वा पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ॥
उत्पत्तिर्दुहिणान्वये च तदहो नेद्वगरो लभ्यते ।

स्याच्चदेष न रावणः क नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥३॥'

* एतानि त्रीणि पद्यानि काव्यानुशासने स्वोपज्ञप्राचीनटीकायां शिवदत्तदृढायां
चीनटीकायां च किञ्चिन्वाटमेदेन समुक्तमभ्यन्ते । पृ. १७९ पं. २, का. प्रा. टी.
पृ. १६७ पं. १५, पृ. २० पं. ५१.

१ कुमारसम्भवमहाकाव्ये २ सर्गे श्लो. ७१. २ मनुयनिषदि ६-३.

इत्यादौ 'खलेवाली भवेन्मेधिः' इत्यादौ लोहितोष्णीषा
 सत्वजः संचरन्तीत्यादौ च व्यास इति, राम इति, सूर्याचन्द्रमसा-
 विति, शास्ताणीत्यादेः, ऋत्विज इत्यादेश्चांशादनुवाद्यादपि साध्य-
 विभक्तिः प्रथमा प्रसिद्धैवेति । यथा चात्रामीषामशानामनुवाद्यत्वं
 पूर्वत्र च तत्तदंशाना विधेयत्वं तथा श्रीमदम्बाप्रसादसचिवप्रचरेण
 कल्पलतायां तत्सङ्घेते कल्पपल्लवे च प्रपञ्चितमस्तीति तत एवा-
 वसेयम् । अपि च भवदभिप्रायेण 'प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्' इत्यत्रापि
 प्रत्यक्षमिति लक्ष्यांशात् सिद्धादपि साध्यविभक्तिर्दृश्यत एव ।
 भवान् पुनस्तस्मात् सिद्धविभक्तिमेवामस्त तत् 'यस्यामेव शाखायां
 स्थितस्तामेव छिनत्ति' इति नीति नातिवर्त्तते । अथ कथितमपि १०
 कथं नानुसंधत्से अभ्यधिष्महि यदा लक्षणमिति अयमाशयो यथा
 शिखया परिव्राजक इत्युक्तेऽपि परिव्राजकस्य शिखा लिङ्गमिति
 वाक्यान्तरार्थ एवोपप्लवते तथेहापि प्रत्यक्षं कल्पनापोढमित्याद्युक्तेऽ-
 प्यस्य प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्येदं कल्पनापोढत्वादि लक्षणमिति चेत् ।
 अत्र पर्यनुयुञ्ज्महे महोपाध्यायम् । तत्रापि हि वाक्यान्तरे कस्ते १५
 समाश्वासः । शक्यमेव ह्येवं वक्तुं यथा परिव्राजकस्य शिखा लिङ्गमि-
 त्यत्र शिखया परिव्राजको लक्ष्य इत्यादिर्वाक्यान्तरार्थ एवोपप्लवते
 तथा प्रत्यक्षस्य कल्पनापोढत्वादि लक्षणमित्यत्रापि कल्पनापोढत्वा-
 दिना प्रत्यक्षं लक्ष्यत इति कल्पनापोढत्वादिलक्षणस्य प्रत्यक्षं लक्ष्यमि-
 त्यादि । नहि किमप्यास्ति तद्वाक्यं यस्य वाच्यं न वाक्यान्तरे- २०
 णावतारार्थितुं शक्यत इत्यभिमतविपरीतव्यवस्थानवस्था च दुर्निवारा
 भवेदिति । एवं च तिमिराशुभ्रमणेत्यादिव्याख्यावाक्याना व्यत्यये-
 नार्थं समर्थयमानो निवारणीयो विपश्चिदिति । यत्तु यत्तूच्यते कथन-
 प्रसिद्धस्य लक्षणत्वमित्याद्याशङ्क्य सेवमन्याऽप्रसिद्धियो लक्षणत्वे-

१ 'लुप्तमिति नमस्तदा' इत्यधिक प. पुस्तके । २ 'परिव्राजको लक्ष्यत इति
 शिखाया.' इत्यधिक प. पुस्तके । ३ 'लक्षणस्ये' इति प. पुस्तके पाठः ।

प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा सहस्यस्य प्रज्ञापकं भवेत् । प्रसिद्धं चेत् तदा कुतस्तत्प्रसिद्धिः । स्वकीयलक्षणादिति चेत् तर्हि तस्यापि प्रसिद्धिः स्वकीयलक्षणान्तरादित्यनास्था । अथ गत्वापि सुदूरं स्वरूपत एव कस्यापि लक्षणस्य प्रसिद्धिः स्वीक्रियते तर्हि न सकलं भिन्नमेव लक्षणस्य स्वात्मभूतलक्षणत्वात् । अथाप्रसिद्धं लक्षणमाख्यायते नन्वेकान्तेन कथंचिद्वा । न तावदेकान्तेन अतिप्रसङ्गपराहतत्वात् । अथ कथंचिदप्रसिद्धं लक्षणमुच्यते शब्दार्थमात्रेण हि प्रसिद्धं लक्षणं विवक्षित-लक्ष्यास्पदत्वेन त्वप्रसिद्धमिति । सत्यमेवमेतत् । किन्तु लक्ष्यादेकान्तेन लक्षणस्य पार्थक्येऽतिप्रसङ्गो दुष्परिहर एव । विन्ध्यमहीधर-न्धर्वोत्तदूर्वापल्लवलतानामपि तथाभूतानां विवक्षितलक्ष्यं प्रति लक्षणत्व-प्राप्तेः । अस्तु तर्ह्यभिन्नमेव लक्ष्यालक्षणमाशुशुक्ष्णेरौष्ण्यवदिति चेत् । अयमपि न प्रमाणपरतन्त्रस्योत्थापः । नियमहेत्वभावेन विपर्य-यस्यापि प्रसक्तेः । तादात्म्याविशेषेऽपि पावकोष्णयोरौष्ण्यमेव पाव-कस्य लक्षणं न पुनरग्निरौष्ण्यमिति हि कुतस्तस्या नियतिः । अप्रसिद्ध-त्वादौष्ण्य कृष्णवर्त्मनो लक्षणमिति चेत् तर्हि कृष्णवर्त्मनापि महात्मा नोऽप्रसिद्धः । एवमिति चेत् । अहह महासाहायिकस्य ते । यच्चाक्षुषप्रत्यक्षोपलक्ष्यमप्याशुशुक्ष्णमप्रसिद्धं ब्रवीषि । प्रसिद्धं गद्गारं धर्भिमात्ररूप इति चेत् कथं तर्हि दहनौष्ण्ययोस्तादात्म्यं समर्थयिष्यते । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः सर्वथा तादात्म्यविरोधात् । ततः कथंचिद्विन्ध्य-भिन्नयोश्च लक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिसद्भावात् सर्वथा विरोधाभावात् । अन्यथा लक्ष्यलक्षणभावन्यतापत्तेः ।

५

१०

१५

२०

नेहृत्त्या लक्ष्यलक्षणभाव इति चेत् शेष्य सद्भावात् । त्वन्तर-
 इत्युक्त्वा तत्प्रसङ्गभाव इति चेत् अग्निं तर्हि रुद्रः क्षयि लक्ष्यलक्षण-
 इति सत्यमेव स्पष्टतम् । भाद.। अग्निं रुद्रस्यासत्त्वात्तदुपवागन्त्यप्रसूते ।
 तया दिव्येभ्यः तत्पिद-
 वत्तत्तत्तत्तत्तत् । दिव्यरतोऽनुपपत्तमागं विवक्ष्यन्ति । नन्वेति २५
 चेत् पथ तस्य लक्ष्यलक्षणभावः । तस्य तत्प्रसङ्गवदिति चेत् ।

ज्ञानवादिनां नैगायिकवेद्येपि ज्ञाणां प्रधानविवर्तन्वेनाचेतनज्ञान-
वादिना कापिलानां च मनमपाकर्तुं स्वयञ्जडमयञ्जनम् ।

संपूर्ण प्रमाणलक्षणवाक्यं पुन परपरिकल्पितम्यायोपलब्धिहेतुञ्च-
नसंपूर्णप्रमाणरूपे पद-
त्यप्रदर्शनम् । णलक्षणताप्रतिशेषार्थम् । तथाहि ।

आचक्षते लक्षणमक्षपादपक्षे सदाऽऽशुण्णनिवृत्तकक्षाः ।

सर्वप्रमाणानुगुणं यदत्र क्षणं तदेतर्हि विचारयाम् ॥ १९ ।

‘अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम्’ इति तत्पक्षः । स न परीक्षां कर्तुं ।

१०

प्रमाणलक्षणे न्यायनतस्य
खण्डनम् ।

प्रमातृप्रमेययोरपि द्रोणकुमुदसनिपेकमैर्वा-
ञ्जनशरीराहारादेरपि चाथोपलब्धिहेतुञ्चनप्र-
णताप्रसंगान् ।

अत्राह वाचस्पतिः, सर्वः कर्ता करणंगोचरव्यापारो न तु
साक्षात्फले व्यापियते । करणं च द्वेषा सिद्धं
वाचस्पतिनतखण्डनम् । सिद्धं च । तत्र सिद्धं परश्रवादि दारुद्वै-
-

१५ भावायोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपातयन् दारुच्छिनत्तीत्युच्यते । न तु
साक्षात्कर्तृव्यापारगोचरो दारुद्वैर्धीभावः । किन्तु स्वर्गवद्वेगदत्त कर्ता
भूतस्य परशोः संयोगोद्यमननिपातलक्षणस्तु कर्तृव्यापारः परशुगोच-
एव । एवं स्वर्गकामोऽपि कर्ता न साक्षात् स्वर्गे व्यापियते । किन्तु
तत्करणं यागमसिद्धं साधयति । स्वर्गस्तु यागव्यापारादेवापूर्वाभिवान-
चेतनाश्रयोद्देशकालव्यवस्थाभेदासादितपरिणतिविशेषात् साक्षादुन्-
२० धते । तद्वदिहापि प्रमाता सिद्धमिन्द्रियाद्यसिद्धं वा तत्सन्निकर्षादि
व्यापारयन्तुत्पादयन्वा करण एव चरितार्थः । करणं त्विन्द्रियादि
तत्सन्निकर्षादि वा नान्यत्र चरितार्थमिति साक्षादुपलब्धावेव फले

१ उपजाति । २ गौ. सू. पृ. ९४ पं. ४ ‘उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणम्’ इति
३ अत्र प्रमाणं सुश्रुतादिषु ।

प्रमाणमविसर्वादिविज्ञान- तथाहि ते प्राहुः—प्रमाणमविसर्वादिविज्ञानमिति ।
मिति बौद्धमतस्य प्रस्थाप अविसर्वादकत्वं चार्थप्रापकत्वमुच्यते । तच्च प्रत्यक्षा-
नपूर्वकं लण्डनम् । नुमानयोरुभयोरप्यस्तीति सामान्यलक्षणम् । तत्र

प्रत्यक्षस्य स्वप्रदर्शितस्वलक्षणक्षणस्य क्षणिकत्वेन प्राप्त्यसम्भवेऽपि तत्स-

५ न्तानप्राप्तेः सम्भवात् सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम् । द्विविधो

हि प्रत्यक्षस्य विषयो ग्राह्योऽध्यवसेयश्च । तत्र ग्राह्यक्षण एकः सकल-

सजातीयविजातीयव्यावृत्तः । स्वलक्षणाख्यस्य तत्र परिस्फुरणात् । इदमेव

ग्राह्यत्वमर्थस्य यत् स्वाकारज्ञानजनकत्वम् । इदमेव च ग्राहकत्वं ज्ञानस्य

यदर्थाकारतयात्मलाभः । अध्यवसेयः पुनः सन्तानः । वहवश्च स्वलक्षण-

१० लक्षणा उपादानोपादेयभावमापन्नाः संतानः । तस्य चाध्यवसेयत्वम-

गृहीतस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वम् । अध्यवसेयार्थसन्तानापेक्षयैव च प्रत्यक्षस्य

प्रामाण्यव्यवस्था स्वलक्षणस्य प्रापयितुमशक्यत्वात् । सन्तानश्चाध्यवसी-

यतेऽपहर्तुमशक्यत्वात् । इति सन्तानाध्यवसायापेक्षं प्रत्यक्षे सर्वत्र

प्रामाण्यव्यवस्थापनं न ग्रहणापेक्षम् । तस्मात् सन्तानाध्यवसाये सत्य-

१५ विसर्वादकत्वेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् । ननु निर्विकल्पकत्वात् प्रत्यक्षस्य

कथं तेन सन्तानाध्यवसायः सम्भवाति । उच्यते । प्रत्यक्षजन्यविकल्पेन

सन्तानस्याध्यवसितत्वात् प्रत्यक्षेणाध्यवसितः स इत्यभिधीयते । अनु-

मानस्य पुनरपारमार्थिकसामान्यविषयतया भ्रान्तत्वेऽपि प्रणालिकया

मूलवस्तुलक्षणप्रभवत्वान्मणिप्रभायां मणिवुद्धिरिव वस्तुप्राप्त्या प्रापक-

२० त्वम् । यतस्तस्यापि ग्राह्याध्यवसेयतया विषयो द्विविधः । तत्राध्यवसेयं

स्वलक्षणम् । समुत्पन्नेऽनुमानेऽध्यवसायादर्थक्रियाकारिणी स्वलक्षण एव

प्रमातुः प्रवृत्त्युपलब्धेः । ग्राह्यस्तु विषयोऽस्य सामान्यमेव । तत्पुनर्वहि-

स्तादात्म्येनाध्यवसीयमानो बुद्ध्याकारो वा । अलीकवाह्यं वाऽन्तर्वही-

२५ रूपम् । परमार्थतस्तु न कश्चिदनुमानस्य विषयः । तथाहि न स्व-

लक्षणं तत्र तस्यापरिस्फुरणात् । न बुद्ध्याकारः वहिस्तादात्म्येन

तस्यासम्भवात् । नाप्यलीकवाह्यम् । तस्य सर्वथाप्यसम्भवेनार्थक्रिया-

सामर्थ्याग्न्यत्वतः करिकेसरकलापकल्पत्वादिति निर्विषयमनुमानम् ।

नुवर्ति प्रमाणं भवति । अविकला चेत् तस्य जनिका सामग्री तदा तदु-
त्पद्यत एव । कस्य चायं पर्यनुयोगस्त्वया विधीयते यदुत गृहीतेऽपि विषये
प्रवर्तमान प्रमाणं किं कुर्यादिति । न तावत् प्रमाणस्य । तांद्भिर्देवोपनतां
स्वजनिकां सामग्रीं समासाद्य सनुत्पद्यमानं वराकं कथं पर्यनुयोगभुवमव-
तरेत् । नापि प्रमातु तस्यापि च सति योग्ये गोचरेऽभिमुखीभूतेषु करणेषु
भूयोऽपि प्रादुर्भवन्त्येव संवेदनानीति सोऽपि तपस्वी किमित्थमुपलभ्यताम् ।

किंमिति पश्यासि वस्तु तदेव भो

यदिह पूर्वाधिया कलितं किल ।

किमिति वस्तुनि सन्निहितेऽपि च

त्वमसि नैव निमीलितलोचन. ॥ २५ ॥

१०

अपि च

पुन. पुन प्रमाणानां प्रवृत्तौ विषयेष्विह ।

सर्वथा नास्ति वैयर्थ्यं फलस्याप्युपलम्भनात् ॥ २६ ॥

तथाहि हालाहलजिह्मगादौ हेये मुहुर्वस्तुनि वीध्यमाणे ॥

स कोऽपि तापः स्फुरति प्रकाम न गोचरं यो वचसामुपैति ॥२७॥ १५

निरीक्ष्यमाणे परमार्थतस्तु हेये मुहुर्मोहविकारमुग्ल्ये ॥

दिवेकसेकप्लुतमानसानामरोचकस्तीव्रतरोऽभ्युदेति ॥ २८ ॥

प्रेयस्विनीपार्वणशीतरोचिर्भयूरमाणिक्यमुखे त्वजन्तम् ॥

आद्रेयवस्तुन्वदलोक्यमाने नम्प्राप्यते प्रीतिरसः स कोऽपि ॥२९॥

तत्त्वतस्तु सुधियामभीप्सिते तीर्थनाथपदपङ्कजद्वये ॥

याति दर्शनपथं मुहुर्मुहुः प्रीतिसम्पदमुपैति माननम् ॥ ३० ॥

२०

नतश्च तस्मिन् हृदयैकशूले काम तथान्त. करणानुशूले ॥

दानार्थमादानकृते च सद्यः सञ्जायते प्राणभृता प्रवृत्तिः ॥ ३१ ॥

यदप्यदः प्रतिपाद्यते कुमारिलेन 'यत्रापिरयात्परिच्छेदः

'यत्रापि स्यात्परिच्छेदः' प्रमाणैरुत्तरः पुनः । नूनं तत्रापि पूर्वेण
इति कुमारिलकारिकाया सोऽर्थो नावयृतस्तथा ॥ १ ॥' इति तर्क-
उद्भावनपूर्वक निराकरणम् । न मनोरमम् । यतो नोत्तराणि प्रमाणानि ज्ञान-

- ५ मानानि सर्वात्मनाप्यपूर्वमेवार्थं परिच्छिन्दन्ति । अथापूर्वस्यापि तस्य
तत्र परिच्छेदो विद्यत एव । तथा ह्यनुमानेन वहिमात्रमन्वमायि प्रत्यक्षेण
तु ज्वालाकलापशालित्वादिविशेषविशिष्टो वह्निर्निश्चीयत इति चेत् । एव
तर्हि यथानधिगतान् विशेषानिदं परिच्छिन्दत्प्रमाणमेव तथाधिगत
वहित्वमपि परिच्छिन्दत्प्रमाणमेव किन्न भवेत् । किंच यदि गतकोटि-
- १० स्फटिकमालोक्य कतिपयकालकलाविलम्बादूर्ध्वं यथास्थितमेव यत्र
कलयति तदा तत्प्रत्यक्षस्य कुतः प्रामाण्यं स्यात् । अननुभूयमानस्यापि
विशेषाकलनस्य तत्र कल्पने धारावाहिष्वपि तत् कल्पनास्तु । अथ
तत्कालावस्थितत्वविशेषप्रतिभासः स्फुट एव तत्रास्ति । नन्वसौ धारा-
वाहिष्वपि तथैवास्ति ततस्तान्यपि प्रमाणानि स्युः । अथ प्रमाणान्येव
- १५ तान्यनधिगतेऽशोऽधिगतांश एव प्रामाण्यप्रतिषेधादिति चेत् । तदचारु ।
गृहीतागृहीतांशयोः प्रवर्तमानस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यं प्रति विशेषाभावात् ।
ननु यदि गृहीतेऽपि गोचरे प्रमाणं प्रवर्तते तर्हि तत्र तस्य प्रवृत्त्यविराम-
प्रसज्येत । नहि तद्विरामणे काञ्चन सीमानं जानीमहे । अज्ञानविनि-
वर्तनाख्यस्वफलोत्पादस्वसीमा त्वतिक्रान्तेवानेन । अत्राभिधीयते ।
- २० नयनादिकरणानां गोचरान्तरव्यापारतो वा प्रमातुः परिश्रमतो वा
स्वसामग्रीपरिश्रंशतो वा प्रमाणस्य विरतेः सम्भवान्नाविरतिप्रसक्तिः ।
न चानवस्थाप्येवंविधा मूलवाधाविवायिनी । न ह्युत्तरसमयसम्भविद्विज्ञान-
परम्परासमुत्पादमन्तरेण प्राचीनविज्ञानसमुत्पत्तिर्वाध्यते । तस्मादविराम-

१ एकस्मिन्नेव घटे 'घटोऽय घटोऽयम् । इत्येवमुत्पद्यमानमुत्तरोत्तरज्ञान
धारावाहिकज्ञानम् ।

प्रसङ्गापादनद्वारेणानवस्थाप्येषा परैः प्रकाश्यमाना न न. काञ्चन
क्षतिमातनोति । तदाह

‘मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।

मूलसिद्धात्वरुद्धापि नानवस्था निवार्यते ॥ १ ॥’

किञ्च यद्यनुपलब्धार्थावबोधकमेव प्रमाणमङ्गीक्रियते, कथं तर्हि तपस्विनी ५
प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यं स्वीकरिष्यति । पूर्वोपलब्धार्थपरिच्छेदकत्वस्यापि
तस्या प्रतीयमानत्वात् ।

अथाधिगतगन्तृत्वे प्रामाण्यं न्यात् न्मृतेरपि ।

यदि न्यात् किं तदा जातं क्षुण्णं जैनेन्द्रशासने ॥ ३२ ॥

परोक्षव्यक्तिरेषा हि प्रमाणं स्मृतिरिष्यते ।

१०

स्वपरव्यवसायित्वान् स्याद्वादन्यायवेदिभिः ॥ ३३ ॥

परिच्छेदे तृतीये च सर्वमेतद् भणियते ।

तस्मादबुद्धबोद्धृत्वे मुच्यतामयमाग्रह. ॥ ३४ ॥

न च प्रकृत प्रमाणलक्षणमव्यापकमिति मन्तव्यम् । नर्त्तमानमपि

पञ्चान्वयसिद्धम् । पञ्चाङ्गशतिकायां स्यात् । ननु स्यात् ।
 मन्वेनाङ्गसिद्धत्वे तु सङ्घटितान्वयसिद्धत्वं स्यात् । अत्र तेषामप्यङ्गसिद्धत्वे
 तेषु च पञ्चाङ्गं प्राप्तिमेव निर्दिशति । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु
 ननु चिन्मन्वदेतव नृपते निर्दिशति । किञ्चित्तु स्यात् । अत्रोक्तं
 किं वा प्रतिज्ञायैकं ननु । पञ्चाङ्गान्वयसिद्धत्वं । अत्रोक्तं ननु
 प्रायः । ननु पञ्चाङ्गसिद्धत्वं । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु
 पञ्चाङ्गं प्राप्तिमेव निर्दिशति । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु
 नृपते । अत्रोक्तं ननु । अत्रोक्तं ननु । अत्रोक्तं ननु । अत्रोक्तं ननु ।
 दीपावम्भत्वात् । प्रमाणसिद्धत्वं प्रमाणसिद्धत्वं । अत्रोक्तं ननु
 सामान्यं हेतु । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु
 धर्मनिर्माणात् । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु स्यात् । अत्रोक्तं ननु
 भावेऽनिप्रमत्तान । द्वितीयपदेऽपि सा यथामर्तन्मनुदायस्य प्रतिज्ञा-
 स्यैकदेशोऽत्र धर्मा हेतुनयोपातोऽस्ति । ननु तथापि किञ्चिद् दृश्यम् ।
 अन्यथानुपपत्तिश्चेन्निति स्यै तदा प्रतिज्ञायैकदेशोऽप्युक्तो वा मर्ता स्यात्
 एव । ननु प्रतिज्ञायैकदेशोऽपि यदि गमकः स्यात्तदाऽनित्यं शब्दोऽ-
 नित्यत्वादिति अयमपि गमकत्वा कलयेत् । तदप्यन्याकुलम् । न खलु प्रति-
 जायैकदेशत्वं गमकत्वे कारणमभिदध्महे येनानित्यत्वादेरपि तन्प्रसङ्गे ।
 किन्त्वगमकत्वं गमकत्वं वा प्रति तदप्रयोजकमिति द्रूम । न हि धूम-
 द्रव्यं धूमन्वजं प्रति गमकमिति गगनाद्गणोत्संगसद्भिः समुद्ररजोरानि-
 रपि द्रव्यत्वसद्भावाद्गमिका भवति । तद्वद्वा धूमद्रव्यमप्यगमकम् । तदि-
 हान्यथानुपपत्तिर्विवेणीया । सा त्वनित्यत्वे नास्ति । तस्य शब्दे प्रति-
 वादिनः स्वरूपासिद्धत्वादिति तदेवागमकम् । प्रमाणत्वे पुनरमौ विद्यते
 इति तद्रमकमेव । तृतीयकल्पेऽपि किं बहिर्व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिरुभयौ वा तत्र
 नास्तीत्यनन्वयत्वं स्यात् । नाद्यः पक्षः । सर्वे क्षणिकं सत्त्वादित्यादे-
 रप्यनन्वयत्वप्रसक्तेः । अथास्य दृष्टान्तेऽनन्वयस्यापि साध्यधर्मिणि सर्वत्रा-
 न्वयसिद्धेर्विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावाच्च निर्दोषतानुमन्यते । न तर्हि

१०

१५

२०

२५

।हिव्याप्तिरभावादनन्वयत्वम् । अन्तर्व्याप्तिस्तु सत्त्वादेरिव प्रमाणत्वस्यापि ।
 साध्यधर्मिणि सर्वत्राऽन्वयसिद्धे. विपक्षे बाधकसद्भावाच्च । एतेन
 तृतीयपक्षोऽपि प्रतिक्षिप्तः । सर्वथा साधन्यविप्रयुक्तत्वात् कथमस्य
 मकचमिति यौगैरपि न तर्कणीयम् । केवलव्यतिरेकिणोऽपि हेतो-
 विनाभावादिमनिर्णयेन साध्यसाधनसामर्थ्यसद्भावात् । सात्मकं ५
 जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वात् । यत्तु सात्मकं न भवति तत्राणादिमदपि
 न भवति । यथा कलदाः प्राणादिमच्च जीवच्छरीरं तस्मान्नात्मकमित्या-
 दिवत् । अनेन च विरुद्धत्वमनैकान्तिकत्व च प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम् ।
 अन्यथानुपपत्तिस्वीकृते हेतौ तयोः सर्वथावकाशाभावात् । तस्मान्निर-
 वद्योऽयं हेतुः प्रमाणस्य स्वपरव्यवसायिज्ञानच्च साध्यन्त्येव । तथा च १०
 नासम्भवदोषदुष्टमप्येतत् प्रमाणलक्षणमिति स्थितम् ।

यत्रावाद्दुकलक्षणानि नयते सद्य. कथाशेषता-

नव्याप्तिप्रमुखेण न प्रतिहत दोषत्रयेणापि यत् ॥

स्याद्वादादृत्तपानपूतवदनैरभ्यन्त्यमानं बुधै. ।

सिद्धं सम्प्रति नानलक्ष्म तदिद् श्रीमञ्जिनैर्जल्पितम् ॥३५॥ २॥ १५

अथ प्रमाणलक्षणे ज्ञानमिति विशेषणस्य समर्थनार्थमुपपत्तिमाह-

**अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं
 हि प्रमाणमतो ज्ञानमेवेदम् ॥ ३ ॥**

अभिमतमुपदेयम् । अनाभिमतं हेयम् । तत् द्वितयमपि द्विप्रकारं
 मुख्यं गौणं च । तत्र मुख्यमभिमतं मुख्यम् । तदपि द्विभेदमज्ञातिक २०
 साध्यनिकं च । तत्राद्यं भास्यद्वयमन्वयसाधयेत् सन्नेदाग्यसुष्यकर्म्मविभाक्त्यु-
 प्राशुर्गत. मत्सार्थान्तिन प्रमादपरिणाम । साध्यनिकं तु मन्मन्कर्म्मधृत्तः
 मन्मन्सूतो मुक्तात्तन. परमानन्दपरिणाम । गौणं पुनरभिमततासाध्यनिक-
 साध्यनिकमुद्यो. साधनम् । तत्रासाध्यनिकमुद्यो. साध्यनिक-
 साध्यनिकमुद्यो. साधनम् । तत्रासाध्यनिकमुद्यो. साध्यनिक-

साक्षात्कारविधानमापन्नम् । सा त्वितिकमुत्सृज्य नान्यं सम्पत्तयस्तत्र
 चाग्निसम्पत्तयश्च रत्नत्रयम् । तन्मभिमतं तु मन्त्रं तु मन्त्रम् । तन्मन्त्रं
 चाभिमतानामभिमतविधाने मन्त्रि विद्येति द्रव्याद्यभिमतानामभिमतः परित्यक्त
 परिणामः । गोप्यं पुनश्चमभिमतं तु मन्त्रमात्तं विधातव्यं मन्त्रकर्मणः

५. पारमभूतिकम् । पुरुषस्योद्देशकालविधिना च भातानां मृगादुत्सृज्य
 मन्त्रव्यवस्थितमन्त्रार्थम् । तत्रानि यन्त्रे दृष्टकर्मिणोक्तस्य प्रत्यक्षज्ञान
 भानजाडरजातवेद्यम् । कस्यानि पुंसः सुगभिरिमलोद्गामुन्मन्त्रमन्त्र
 रफलयष्टलमुपपुक्तं परमानन्दमन्त्रं मन्त्रमे । तदेतानरन्तविक्रमनाद
 धव्याभिप्रवन्धवियुरस्याभिप्रवन्धमन्त्रौत्सृज्यत्तस्य परस्य प्रौढे
 १०. परम्पराप्रसूनये प्रभवतीति । यद्वयानि । पंचगनीप्रकरणप्रणयनप्र
 भवद्विरुमास्वातिवाचकमुत्सृज्यः । तानेवार्थान् द्विपतस्तानेवार्थं
 प्रलीयमानस्य । निश्चयतोऽस्यानिष्टं न विद्यते किञ्चिदिष्टं वा इति
 एवंविधयोरभिमतानभिमतवस्तुनोर्थी स्वीकारनिरस्कारे प्राप्तिवर्ति
 तयोः क्षमं समर्थं प्रापकं परिहारकं चेत्यर्थः । अभिमतानभिमत
 १५. रूपलक्षणत्वाद्भिमतानभिमतोभयाभावस्वभाव उपेक्षणीयोऽप्यु
 लक्षयितव्यः । रागगोचरः खल्वभिमतो द्वेषविषयोऽनभिमतो रागद्वे
 द्वितयानालम्बनं तृणादिरुपेक्षणीयस्तस्य चोपेक्षकं प्रमाणं तदुपेक्ष
 समर्थमित्यर्थः । तत्र प्रापकत्वं प्रमाणस्याभिमतार्थप्रदर्शकत्वेनैव ।
 यतो नार्थदेशं पुरुषं नयत् पुरुषदेशं वार्थमानयत् प्रापकं प्रमाणमिति
 २०. त्वर्थं प्रदर्शयदिति । अभिमतवस्तुप्राप्तिर्हि न प्रमाणपरतन्त्रा । तस्या
 पुरुषाभिलापनिमित्तकप्रवृत्तिप्रभवत्वात् । न च प्रवृत्तेरभावे प्रमाणस्य
 वस्तुप्रदर्शकस्वरूपो व्यापार एव न सम्भवतीति विभावनीयम् ।
 अनुभवविरोधात् । न खलु कुमुदवान्धवाद्दौ प्रत्यक्षेण दृष्टेऽप्यप्रवृत्तमाने
 लोकस्तस्याप्रदर्शकत्वमिति प्रतिपद्यते । ततः प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रमाणस्य
 २५. वस्तुप्रदर्शकत्वमुररीकर्तव्यम् । परिहारकत्वमपि प्रमाणस्याभिमतार्थ

१ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्याणीति रत्नत्रयम् । २ प्रश्नरतिप्रकरणे शब्दा ४९ ।

प्रदर्शकत्वमेव । एवमुपेक्षकत्वमपि तस्योपेक्षणीयार्थप्रदर्शकत्वमेव
 शृष्टव्यम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादभिमतानभिमतवस्तुस्वीकार-
 तिरस्कारक्षमं प्रमाणमत इदं ज्ञानमेव भवितुमर्हति नाज्ञानरूपं सन्निक-
 र्षादि । प्रयोगश्चात्र । प्रमाणं ज्ञानमेव अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकार-
 तिरस्कारक्षमत्वात् । यत्पुनर्न ज्ञानं तन्नाभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं
 यथा सम्प्रतिपन्नं तन्मादि अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षमं च
 प्रमाणं तस्माद् ज्ञानमेव । न चात्र साधनमसिद्धम् । अभिमतवस्तुस्वीकारा-
 र्थमनभिमतवस्तुतिरस्कारार्थं च प्रार्थयन्ते प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रमाणं । नतु
 व्यसनपारवश्यादिति समस्तैरपि प्रमाणवादिभिरभिमतत्वात् ।

५

अभीप्सितानीप्सितयोः समर्थं प्रदर्शकत्वेन तु भो. प्रमाणम् ॥

१०

सर्वैरभीष्टं घटते न चेदं ज्ञानात्मकत्व प्रविहाय तस्य ॥ ३६ ॥३॥

उपपत्त्यन्तरमाह—

नवै सन्निकर्षादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नं तस्यार्था-
 न्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतमत्वानुपपत्तेरिति

॥ ४ ॥ १५

नवै नैव । सन्निकर्ष इन्द्रियार्थसम्बन्धः स एव आदिर्यस्य कारक-
 साकल्यवृद्धिवृत्त्यादेस्तत्तथा तस्य । कथंभूतस्य । अज्ञानस्याचैतन्य-
 स्वरूपस्य । प्रामाण्यमर्थयाथात्म्यव्यवस्थापित्वम् । उपपन्नं युक्तियुक्तम् ।
 कुतः । तस्य सन्निकर्षादेः । अर्थान्तरस्येवेति अर्थः सन्निकर्षादिस्त-
 म्मादन्यः प्रमेयो घटादिरर्थान्तरं तस्येव । स्वार्थव्यवसितौ स्वार्थयोः
 म्दपरयोर्व्यवसितिनिश्चितिस्तस्या कर्तव्यायामित्यर्थः । साधकतमत्वस्य
 करणत्वस्य । अनुपपत्तेः अघटनात् । अयमत्र समुदायार्थः । यथा
 सम्प्रतिपन्नस्य घटादेरर्थान्तरस्याज्ञानम्बभावस्य स्वार्थव्यवसितौ साधक-
 तमत्वाभावात् प्रामाण्यं नोपपद्यते । तथा सन्निकर्षादेरपि प्रयोगः

२०

१ 'चेद' इति प. प्लक्षे पाठ ।

पुनरेवं विरचनीय. । सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारमाक् स्वार्थव्यव-
वसाधकतमत्वात् । यन् स्वार्थव्यवसितावसाधकतमं न तन् प्रमा-
वहारभाग् यथोभयसम्प्रतिपन्नं घटादि । स्वार्थव्यवसितावसाधक-
सन्निकर्षादिस्तस्मान्न प्रमाणव्यवहारमाक् ॥ ४ ॥

९ सांभ्रतमस्य हेतोरसिद्धतापरिहारार्थं सूत्रद्वयमाह—

न खल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वं स्तम्भादेरिवानं
तनत्वादिति ॥ ५ ॥

नाप्यर्थनिश्चितौ स्वनिश्चितावकरणस्य कुम्भादेरिव
तत्राप्यकरणत्वादिति ॥ ६ ॥

१० अस्येति सन्निकर्षादे । स्वनिर्णीताविति स्वव्यवसितौ । अन्व-
त्वादिति अचिद्रूपत्वात् । नाप्यर्थनिश्चिताविति अस्य करणत्व-
प्राक्तनेन सन्वन्वः । तत्रापीति अर्थनिश्चितावपि । शेषं तु व्यक्त-
प्रयोगयुगलं पुनरित्यमिहोपन्यसनीयम् । सन्निकर्षादिः स्वनि-
करणं न भवति अचेतनत्वात् य इत्थं स इत्थं यथा स्तम्भादि-
१५ चायं तस्मात्तथा । सन्निकर्षादिरर्थनिश्चितौ करणं न भवति स्वनि-
तावकरणत्वात् य एवं स एवं यथा कुम्भादि । यथोक्तसाधनसम्पत्त-
तस्माद्यथोक्तसाध्य इति । एवं च ।

न सन्निकर्षप्रमुखं प्रमाणमज्ञानरूपं घटते कथंचित् ॥

न मुग्यतो यत्करणत्वमस्य वस्तुप्रमायां घटते कथंचित् ॥ १५ ॥

२० अत्राहुर्नैयायिकाः यद्भाषि सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्यवहारमागि-
तत्रादिशब्दसूचितकारकसाकल्यादीनां प्रमा-
सन्निकर्षादिर्न प्रमाणव्य-
वहारपराकरणे वयमपि सहाया. । सन्निकर्ष-
कमतपरीक्षणम् । तु तत्पराकरणं न क्षमामहे । स्वव्यवसितावसाध-
कतमत्वमिद्धावप्यर्थव्यवसितावसाधकतमत्वस्य हेत्वेकदेशम्यासिद्धत्वात्

यत्पुनरनुमानं तत्सिद्धावभ्यधायि । सन्निकर्षादिरर्थानिश्चितौ करणं न भवति स्वनिश्चितावकरणत्वादिति । तत्रार्थनिश्चितेस्तावदावाभ्यामविवादेन फलत्वं प्रतिपन्नम् । तच्च सन्निकर्षस्य करणता समस्तप्रतिपत्तृसाक्षिकसमर्पयतीति कथमकितवः कश्चित्तस्य तदपलापं विदधीत । तथाहि न फलं किञ्चित्करणमन्तरेणोत्पद्यमानमीक्ष्यते । न चात्र प्रमाता प्रभेय वा करणतया कल्पनीयम् । कर्तृकर्मतया तयोर्व्यवस्थितत्वात् । तस्माद्दारुद्वैधीभावस्वभावे फले परश्रद्धादिवदर्थानिश्चितिरूपे फले सन्निकर्ष एव करणम् । तस्यैव तत्र घटमानत्वादित्यनुमानवाधितः पक्षः । हेतोश्चात्र प्रदीपेन व्यभिचारः । तस्य स्वनिश्चितावकरणस्याप्यर्थनिश्चितौ करणत्वात् । तथा चाहुर्लौकिका प्रदीपेन पन्थानं पश्याम इति । एवं च सन्निकर्षस्य करणत्वप्रतिषेधानुपपत्त्यार्थव्यवसितावसाधकतमत्वस्यासिद्धेर्लब्धावकाशमिदम् । सन्निकर्षः प्रमाणमर्थप्रमितौ साधकतमत्वाद्यत्तु नैवं तन्नैवं यथा सम्प्रतिपन्नम् । न च नार्थप्रमितौ साधकतमः सन्निकर्षः । तस्मात्तथा । ननु सन्निकर्षप्रसिद्धौ किं प्रमाणयतो नाश्रयासिद्धता हेतो स्यादिति चेत् । उच्यते । स्पर्शनादीन्द्रियेषु सन्निकर्षस्तावदविवादसिद्धस्तेषामसन्निकृष्टानुपलम्भकत्वात् । लोचन एव त्वावयोर्विप्रतिप्रति । सापि बाह्येन्द्रियत्वादिना साधनेन स्पर्शनादिवच्चक्षुषः प्राप्यकारित्वसिद्धया निरस्तावकाशैवेति सिद्धः सन्निकर्षः । स चैव प्रमाणप्रतिपन्नस्वरूपः सन्निकर्षः षोडा । संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, उक्तसम्बन्धसम्बद्धवस्तुविशेषणविशेष्यभावश्चेति । तत्र द्रव्य चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण च संयोगात् गृह्यते, द्रव्यसमवेतानि गुणकर्मसामान्यानि संयुक्तसमवायात् गृह्यते, गुणकर्मसमवेतानि सामान्यानि संयुक्तसमवेतसमवायाद्भववुद्धयन्ते, चक्षुषा हि संयुक्तं द्रव्यं तत्र समवेतानि गुणकर्माणि गुणकर्मसु च समवेतानि तत्सामान्यानीति समवायाच्छब्दः परिच्छिद्यते, विशिष्टादृष्टाधिष्ठितः कर्णशप्सुः स्यात्तच्छब्दो व्योमद्रव्यैकदेशो

५

१०

१५

२०

२५

त्रिन्द्रियसम्बन्ध उदाहर्तुं न शक्यते । ततः समवायस्य क्वचिदेवोदा-
रणं सम्भवति नाभावस्यैव पंचस्वपि सम्बन्धेष्विति षोढा सन्निकर्षः ।
त्र वाद्ये विषये रूपादौ चतुष्टयसन्निकर्षाज्ज्ञानं समुत्पद्यते आत्मा
नसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति । सुखादौ तु त्रयसन्नि-
र्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात् । आत्मा मनसा ५
युज्यते मनोलक्षण चेन्द्रियं सुखादिना संयुक्तसमवायेन सम्बन्ध्यते
त्सा संयुक्त आत्मा तत्र समवेत सुखादिकमिति । आत्मनि तु
गिना द्वयोरात्ममनसोरेव सयोगादुत्पद्यते ज्ञानमिति । सोऽयं प्रत्यक्ष-
न प्रति सन्निकर्षः प्रोक्तः । अनुमानादिकं तु प्रति द्वयोरेवात्म-
नसोः सन्निकर्ष इति । १०

देत्यमर्थप्रमितिप्रसिद्धये न सन्निकर्षः करणं न युज्यते ॥

त्र प्रमाणत्वममुष्य मन्यता विमुच्य मात्सर्यमकार्यचेष्टितम् ॥३८॥

यक्षपादानुगतैः प्रमाणमाख्यायि यः षड्विधसन्निकर्षः ॥

द्वादसान्द्रामृतपानशौण्डैः संयुज्यते नैव विचार्यमाणः ॥ ३९ ॥

तथाहि यत्तावदर्थव्यवसितावसाधकतमत्वादिति हेत्वैकदेशासिद्धता- १५
ध्वंसकानुमानेन तस्माद्द्वारुद्वैधीभावस्वभावे फले परश्वधादिवदर्थ-
श्रितिरूपे फले सन्निकर्ष एव करणं तस्यैव तत्र घटमानत्वादित्य-
दि तत्रावदातम् । तस्यैवेत्यादिहेतोरसिद्धत्वात् । सन्निकर्षातिरिक्तस्य
वेन्द्रियविशेषस्यैव करणत्वेन तत्र घटमानत्वात् । इह खलूमयं भावे-
न्द्रियं लब्धिरूपयोगश्च, 'लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते । २०
वार्थग्रहणशक्तिर्लब्धि । तन्निमित्त आत्मव्यापारपरिणामविशेष उप-
ग. । तच्च द्वयमप्यात्मन. फले योग्यत्वाद्वाप्रियमाणत्वाच्च प्रसि-
म् । तदुक्तम् ।

'भावेन्द्रियाणि लब्ध्यात्मोपयोगात्मानि जानते ।

स्वार्थसंविदि योग्यत्वाद्द्व्यापृतत्वाच्च संविदः ॥ १ ॥' २५

१ 'वशस्थम्' २ 'स' इति प पुस्तके पाठ. । ३ तत्त्वार्थसू. २-१८.

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके २-१८ श्लो १ ।

- परीक्षापरिष्कारितौ कर्मणो मूपा उपायौ च संज्ञि-
 न तावन्मूपा । परीक्षा नयननोन्मज्जाकरणमन्त्रि-
 चात् एव कर्मणो मूपाया । लोपना एव मू-
 प्यने । नास्ति नर्गि चामिनाग । यथापरिष्कारितौ कर्म-
 १५ नारत. समन्वि तया स्वपरिष्कारितापि तद्विषय एव । नातदे-
 दनमिन ष शीपसोऽननपुपजनयन प्र शीपस्य साहकारितावि-
 प्रकाशनान्न साधकाशनेऽपि करणतयोपनारव्यवस्थिति । नयनदि-
 कान्त इत्यपि न कान्तम् । यन्मनेनापि द्रव्येन्द्रियमेषां भवे-
 रूपेण वाऽने कान्तः स्यात् । न तावदायेन । तस्य भावेन्द्रिय-
 १० रूपस्योपनारेणैव करणत्वात् । नापि द्विर्वायेन तस्यापि स्व-
 उपयोगात्मकभावकरणकारणत्वेन करणत्वव्यवहारात् । अत्रो-
 तु तस्यार्थपरिच्छिन्नाविव स्वपरिच्छिन्नावपि करणत्वमद्भावात्
 चैतादृशमिन्द्रियमसिद्धम् । अनन्तरमेव प्रसाधितत्वात् । त-
 नयनादीन्द्रियेणापि स्वनिश्चितावकरणत्वादिति हेतोरनेकान्त ।
 १५ च सन्निकर्षे करणत्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् स्वपरव्यक्त-
 ज्ञानस्य करणतयोपपादितत्वाच्च सन्निकर्ष. प्रमाणमर्थप्रमितौ स-
 तमत्वादित्यत्र हेतोरसिद्धिः सिद्धा भवति । अपि च यत्र क-
 व्यापारिते सत्यवश्यं कार्यमुपजायते तदन्तरेण तु नोपजायत-
 तत्तत्र साधकतममिति व्यपदिश्यते यथा च्छिदायां दात्रादि ।
 २० न च नयननभ.सन्निकर्षसद्भावेऽपि संवेदनं चिदाकाशो-
 आकाशादौ नयनसनि- मुन्मज्जाति । तत. कथं सन्निकर्षः क्व-
 कर्षस्य सत्त्वेऽपि प्रत्य- ज्ञाने साधकतमतया व्यपदिश्येत । न
 क्षानुत्पत्तेर्न तस्य साधक- तमत्वमित्युपपादनम् । नभसि नयनसन्निकर्ष एव नास्तीति वक्तव्य-
 अन्यतरकर्मजस्य संयोगस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथा समस्तमूर्त-
 २५ संयोगाद्गगनसर्वगतत्वसाधनविरोधात् । अथाभिधीयते वियति वि-
 चनसन्निकर्षस्य योग्यतावियोगान्न ज्ञानोत्पत्तिः । ननु किमिदं ५०

गानामधेयं तत्त्वमिष्टमायुष्मतः । शक्तिरिति चेत् सा तर्हि सहकारि-
 णान्निध्यस्वरूपैवात्र स्वीकर्तव्या । स्वरूपगक्ते. सन्निकर्षे सत्त्वात् ।
 त्स्यां च वक्ष्यमाणकारकसाकल्यपक्षनिमित्तसमस्तदोषानुषङ्गः । सहका-
 रेसान्निध्यस्य कारकसाकल्यान्नाममात्रेण भिन्नत्वात् । किञ्च किमत्र
 इत्थं गुण. कर्म पदार्थधर्मः कश्चिद्भावो वा सहकारितया कथ्येत । ५
 इत्थं चेत् । व्यापकमव्यापकं वा । व्यापकं तावदात्मादि चक्षुरन्तरिक्ष-
 ञ्चिकर्षस्य सहकारि समस्त्येव । अव्यापकमपि तन्मनो नयनमालोको
 वा कलगचक्षुःसन्निकर्षस्येव तत्सन्निकर्षस्य सहकारि विद्यत एव ।

गुणोऽपि प्रमातृगत. प्रमेयगत इन्द्रियगतो वा तत्सहकारी स्यात् ।

यदि प्रमातृगतः सोऽपि धर्मविशेषोऽन्यो वा । १०

गुणसहकारित्वपक्षस्य
 सङ्गच्छन् ।

धर्मविशेषस्तावद्विद्यत एव । न खलु गगननयन-
 सन्निकर्षस्य धर्मविशेषेण सह विरोधो येन

तत्सद्भावे धर्मविशेषस्यानुत्पादः प्रध्वंसो वा भवेत् । विरोधे वा

कुम्भाद्युपलम्भोऽपि न कदाचिदुत्पद्येत । विरोधिगगननयनसन्निकर्षस्य

सदा सद्भावेन तदुत्पत्तिसहकारिणो धर्मविशेषस्यासम्भवात् । अथ गगन- १५

गोचरज्ञानोत्पादकेनैवधर्माविशेषेण व्योमनयनसन्निकर्षस्य विरोधो न पुन.

कुम्भादिविषयविज्ञानोत्पादकेनेति विषद्गोचरस्यैवोपलम्भस्याभावो ननु

कुम्भादिविषयस्येति । ननु कुत एतन्निश्चितम् । नयनगगनसन्निकर्षसद्भा-

वेऽपि गगनगोचरस्यैव ज्ञानस्यानुत्पत्तेरिति चेत् । मैवम् । किमियं तदुत्पा-

दकधर्माविशेषाभावाद्द्वियद्विषयकविज्ञानस्यानुत्पात्तिरुताहो तस्य साधकत- २०

नत्वाभावादिति न तदनुत्पत्तिः सन्दिग्धाऽनैकान्तिकत्वकलङ्कितत्वात् ।

अपरोऽपि प्रयन्नादि. प्रमातृगुणस्तत्सहकारी न नाम नास्ति । अथ

प्रमेयगतो गुणः सन्निकर्षसहकारी स्वीक्रियते । नन्वसावपि समस्त्येव ।

व्योमनयनसन्निकर्षे द्रव्यत्वेन व्योमो गुणसङ्गित्वात् । अथ न गुण

इत्येव सहकारी किन्तु गुणविशेष । स किं महत्त्वं रूपमुभयं वा । २५

१ 'न' इति नास्ति न प पुस्तकयो । २ 'तदनुत्पत्ते' इति प म. पुस्तकयो.
 पाठ । ३ 'न नाम' इति इति प पुस्तके पाठ ।

... ..

१०.

२०. न च नयननभ सन्निकर्षमद्वांशेषि संवेदन कदाचिदाकाशादेः
 आकाशादौ नयनमनि- मुन्मज्जति । तत कथं सन्निकर्षं कश्चि-
 कर्षस्य सत्त्वेऽपि प्रत्य- ज्ञाने साधकतमतया व्यपदिश्येत । न
 क्षानुत्पत्तेर्न तस्य साधक- ज्ञाने साधकतमतया व्यपदिश्येत । न
 तमत्वमित्युपपादनम् । नभमि नयनसन्निकर्ष एव नास्तीति वक्त-
 अन्यतरकर्मजस्य संयोगस्य तत्र सद्भावात् । अन्यथा

२५. संयोगाद्गगनसर्वगतत्वसाधनविरोधात् । अथाभिधीयते विद्यति किं
 चनसन्निकर्षस्य योग्यतावियोगात् न ज्ञानोत्पात्तिः । ननु किमिदं

न च तिमिरे सति रश्मिप्रमरणमेव नास्तीति वाच्यम् । दूग्मद-
 तिमिरयोः सतोर्दूगसकवर्तिदम्पूपलम्भम्याभावप्रसक्ते । तत्र प्रमेयगतोऽपि
 गुणः सन्निकर्षमहकारि । नापीन्द्रियगतः । तस्य कलजादिद्विद्वि-
 त्यपि चक्षुः सन्निकर्षमहकारिणः सद्भावात् । तद्गुणस्य गगनेनापि रोयान् ।
 विगेषे वा तस्य सदा नस्त्वेन लोचने कदाचिदपि गुणानुसृत्या न्यमात्रो-
 पलम्भम्याप्रभावात्कृष्टमिदानाम्भमित्तैर्लोक्या प्रकृतिसम्पत्सम्पन्न-
 वदनागदिन्द्रावलोकनमप्येवम् । तत्र गुणोऽपि तन्महकारि ।

नापि कर्म । तस्योक्तीलनादिविलोचनगतस्य कदापि सम्भवत् ।

किमपि कौतुकमेतद्गहो जनाः शृणुत यूयममुष्य मनस्विन ।
 कवलितोत्कटहालहलोऽपि सन्नवसुधारसमुद्गिरतीह यत् ॥ ४५ ॥
 प्रामाण्यं मुस्यया वृत्त्या ज्ञानस्यैव सुसंगतम् ॥
 गौप्या तु सन्निकर्षस्य को हि घीमान्न मन्यते ॥ ४६ ॥
 तत्त्नादवस्थितमिदं नियतमसिद्धया कटाञ्जितो हेतुः ।
 अर्थप्रमितावित्यादिलक्षणः पूर्वमुक्तो य ॥ ४७ ॥

अगतिक्रगतिनीत्या यस्तु हेतोरसिद्धा-

दापि वदति विनुद्दामत्र साध्यस्य सिद्धिम् ।

स खलु गलितबुद्धिर्वन्ध्यसीमन्तिनीत

मृहयति भुवनानां भूषणं पुत्ररत्नम् ॥ ४८ ॥

१०

यत्तु सन्निकर्षप्रसिद्धौ बाह्येन्द्रियत्वादिनेत्यादि गदितम् । तच्चञ्चु-

न्यादिकामिन्नसन्निकर्ष-
 पदस्य सम्बन्धम् । प्राप्यकारित्वपराकरणप्रस्तावे सविन्तरमपाक-
 रिष्यते । यदपि प्रपञ्चत सन्निकर्षपदकधोषण-

नकारि । तदपि न्वसिद्धान्तश्रद्धानुनाप्रमृत-

प्रक्रियामात्रम् । तथाह्यप्राप्यकारित्वेन चञ्चुषः समर्थयिष्यमाणत्वात् १५

कुम्भादिना सयोगः सम्भवति । तदभावात् संयुक्तसमवायादि ।

यदि च संयुक्तसमवायाच्चञ्चुषा रूपादि परिच्छिद्येते । तर्हि तद्विद्ये-

पात्रमसि शब्दः, सहकारफलादौ रसादि, सहसदीधितौ कर्म च

तेन परिच्छिद्येते । संयुक्तमवेतसमवायाच्च रूपत्व इव रसत्वादावपि

चाञ्चुषज्ञानमुपजायेत । समवायाच्च श्रवणेन्द्रियस्य ध्वनाविव व्योमो म्हा- २०

परिमाणादिगुणेऽपि । समवेतममवायात्तु शब्दत्व इव महापरिमाणत्वादि-

सानान्यसमूहेऽपि प्रमितिः समुत्पद्यते । न्यायस्य समानत्वात् । अथ योग-

तानाहात्यात्मनिनिज एव वस्तुनि नयनादीन्द्रियाणां संवेदनमुन्नीत्येते

तेन नातिप्रसङ्ग इति निगद्यते । तर्हि धीमन् योग्यतन्त्रे न्वत्र निज-

निकामशीरर । किन्नया प्रतिपद विचारतो विदीर्षिणाप्या सन्निकर्ष- २५

कधाकथया । यन्मूक्तमन्ध्रमन्ध्रददस्तु दिशेष्य दिशेष्यतावन्निधानः

न चार्थप्रमितावसाधकतमा सामग्री ततः प्रमाणमित्यतोऽनुमानात् । न
 चात्र हेतोरसिद्धिः । फलोत्पादाविनाभाविस्वभावाव्यभिचारित्वं हि साधक-
 तमत्वम् । तच्च सामग्र्यंतर्गतस्य न कस्यचिदेकस्य वक्तुं शक्यते । सामग्र्या-
 स्तु सुवचम् । सन्निहिता चेत्सामग्री सम्पन्नमेव फलमिति सैव साधकतमा ।
 ननु प्रामाण्यजनयतो मुख्यस्य प्रमातुः प्रमाविषयीभूतस्य मुख्यस्य ५
 प्रमेयस्य च फलोत्पादाविनाभाविस्वभावमव्यभिचारित्वलक्षणसाधकतम-
 त्वमस्त्येव । प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमिणोतीति हि
 प्रमाता भवति । प्रमीयत इति च प्रमेयम् । न चानयो प्रमाणतोपगता त्वये-
 त्याभ्यां व्यभिचारः साधनस्येति चेत् । न व्यभिचार । साकल्यप्रसाद-
 लब्धप्रमितिसम्बन्धनिबन्धनो हि प्रमातृप्रमेयधर्माख्यस्वरूपलाभ । साक- १०
 ल्यापाथे च प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये संपद्यते । एवं च साकल्य-
 मन्तरेण यदि प्रमितिः कल्प्येत भवेद्वाव्यभिचारो नत्वसौ तथा दृश्यत इति ।
 ननु यदि सामग्र्याः साधकतमत्वं स्यात्तदावश्यमस्याङ्करणविभक्ति-
 निर्देशो दृश्येत । नचैवम् । नह्येव वक्तारो भवन्ति लौकिका सामग्र्या
 पश्याम इति किन्तु दीपेन पश्यामश्चक्षुषा वीक्षामह इत्याचक्षते । तत्र १५
 सूक्ष्मम् । सामग्री हि संहतिः सा च संहन्यमानव्यतिरेकेण न व्यवहार
 पदवीमवतरति । तेन सामग्र्या पश्याम इति न व्यपदेशः । यस्तु दीपे-
 न्द्रियादीना तृतीयया निर्देशः स फलोपजननाविनाभावित्वाख्यसामग्री-
 स्वरूपसमारोपनिबन्धनः । अन्यत्रापि च तद्रूपसमारोपणेन स्थाल्या पच-
 तीति व्यपदेशो दृश्यत एव । ननु कर्तृकर्मपेक्षया करणसामग्री मध्य- २०
 माऽग्र्ययोश्च कर्तृकर्मणोः स्वरूपप्रध्वंसतोऽसम्भवात् तद्रूपेक्षया कथं
 साकल्यस्य करणत्वमिति । एवं च प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु
 विधासु तत्त्वं परिसमाप्येत इति रिक्ता वाचोयुक्तिः । अयुक्तमेतत् ।
 साकल्यमध्यपतितत्वेऽपि कर्तृकर्मणोः स्वरूपानपायात् । साकल्यं खलु
 सकलकारकाणां स्वकीयो धर्मो न च स्वकीयो धर्मः स्वरूपध्वंसाय २५
 जायते । साकल्यदशायामपि कारकाणां स्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वा-

वाधं नैव समाश्रिता कथमपि श्लिष्टा न वा शङ्कया

तामर्थप्रामितिं सदा विदधती बोधेतरात्मास्थितिः ।

सामग्री भवति प्रमाणमनघं नैयायिकानां मते

ज्ञानं केवलमेव ये पुनरमी प्राहुर्न ते तार्किकाः ॥ ५८ ॥

कारकसाकल्यमहो जल्पन्तोमी प्रमाणमिति निपुणाः ।

वैकल्यं किमपि गताः स्मरन्ति यन्नैव नीतिमार्गस्य ॥ ५९ ॥

तथाहि यत्तावत्कथितमर्थप्रामितौ साधकतमत्वादिति साधनस्या-

नैयायिकोक्तस्य सामग्री-
प्रमाणदत्तखण्डनस्य
खण्डनम् । सिद्धताध्वंसनाय फलोत्पादाविनाभावस्वभावा-
व्यभिचारित्वं हि साधकतमत्वमिति तत्र फलो-
त्पादेन विना सामग्री न भवतीति कोऽर्थः । किं १०

फलोत्पादेन विना सामग्री नोत्पद्यते पावकेनेव विना धूमः । किवा

फलोत्पादेन विना सामग्री न सत्तामनुभवति यथा वृक्षत्वेन विना शिश-

पात्वम् । यद्वा फलोत्पादेन विना फलमनुत्पाद्य सामग्री नावतिष्ठते

यथा सातिशयोन्नतिशाली जलभृद्दर्पमकृत्वा । न तावदाद्यः पक्षः पेशलः

परस्पराश्रयपराहतत्वात् उत्पन्नयां हि सामग्र्यां फलोत्पाद समुत्पन्ने १५

च फले सामग्री समुत्पत्स्यत इति । नापि द्वितीयः । असिद्धत्वात् ।

यदि हि वृक्षत्वेन शिशपात्वस्येव फलोत्पादेन सामग्र्याः सदैव सहचा-

रित्वं स्यात् द्वितीयविकल्पपरिकल्पना । न चैवम् । तत्त्वे हि फलादि-

व्यपदेश एव न भवेत् सनकालभाविनि व्यापाराभावात् । तृतीयविक-

ल्पेऽप्यर्थप्रामितिस्वरूपस्य फलस्याव्यवधानेनोत्पादिकायाः सामाग्र्याः २०

साधकतमत्वमुच्यते व्यवधानेन वा । आद्यकल्पे हेतोरसिद्धिः । सामग्र्याः

सकाशादर्थप्रमितेरव्यवधानेनोत्पादायोगात् । ज्ञानेन तत्र व्यवधिसम्भ-

वात् । न च किमनेनान्तराले गलितप्रमाणप्रसादेन ज्ञानेन परिकल्पि-

तेनेत्यभिधानीयम् । तस्योपयोगरूपभावेन्द्रियन्वभावस्य साक्षात्फले व्याप्ति-

यनाणस्य ददत्तनिधान इत्यानुद्यमानतः पूर्वं प्रसाधितत्वात् । अथ २५

व्यवधानेन फलोत्पादिकायाः सामग्र्याः साधकतमत्वमत्र विवक्षितम् ।

तत्सादृश्येभ्योऽप्युपक्रमेव साधकत्वमिति चेत् । ननु वृद्धतया-
 यिकोऽवच्छिन्नेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकटसङ्घट्टमावि-
 द्योऽस्ति । प्रनां प्रति तन्म्यानेन व्यवहितव्यापारत्वात् सुख्यं साधकत्व-
 मिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदम्पदा
 ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियतां तस्यैव प्रमितावव्यवहितव्यापारत्वात् ।
 साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि
 साकल्याभिधानधर्ममसुख्यत्वात् प्रवर्तन्तेऽसकलानि च । न तावन्मकलानि
 अन्योन्याश्रयप्रमदान् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्मे तेन सकल-
 रूपतामिद्विस्मयद्धौ च साकल्याभिधानधर्ममिद्विगिति । नाप्यसकला-
 नि अनिप्रमदान् । त्वपि च यज प्रत्यामत्या सकलानि साकल्यस्य
 धर्मसुखादयन्ति तत्रैवार्थोपरत्विन्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्य-
 म्यधर्मकल्पना ।

५
१०

सामग्रीस्वरूपगणारेण तृतीयानिर्देशः स्यात् । अथ प्रमाण-
 प्रामाणिकान्त तृतीया सामग्या पदवाम उचि नेत् । नन्त
 उपचरित एव नेत् तृतीयाप्रयोगो मुख्यस्य तन्त्र ज्ञान एव न
 द्वाद्योपयोगेनेदमवगन्तं मयेति । उक्तो गप्र ज्ञानमेव । इत्यु-

- ५. प्रामाणिकानां सामग्या मुख्य प्रतीकाः पु नु सामग्रीस्वरूपगणारेण-
 तृतीयानिर्देशः । लोकिकानां तु कथमसौ भविष्यति । नन्तः
 सामग्या नामापि जानते । न च नेत्ता मुख्यस्वरूपपरिज्ञानेऽपि
 भविष्यतीत्यालपनीयम् । अनाकलितकलथौतानां मुक्ताकर्तव्ये
 शुक्तिगकले कलथौतारोपाभावान् । तत्र सामग्यां मुख्यः प्रदीपे
- १०. तूपचरितस्तृतीयानिर्देश इत्युपपन्नम् । तथा च

करणत्वमपह्वने प्रदीपे सामग्यां पुनरभ्युपैत्ययद्गु. ॥
 लोकव्यवहारवत्सलत्वं कीदृशमस्य मनीषियेत्त्वस्य ॥ ६१ ॥
 यदप्युदितं साकल्यमध्यपतितत्वेऽपि कर्तृकर्मणोः स्वल्पान्तर-

- २५. साकल्यमकलकारकाणां कल्यं खलु सकलकारकाणां स्वकीयो धर्मोऽपि-
 स्वकीयो धर्म इति तदप्यनवदातम् । यतन्तेषां स धर्मः किलि-
 न्तस्य विकल्पप्रद- र्गनपूर्वकं खण्डनम् । थानित्य । न तावन्नित्यः कादाचित्कत्वात् । न-
 दिवत् । अथानित्यः स कुतः समुत्पद्येत । तेभ्य एवान्यतो वा न तावत्स-
 तोऽनङ्गीकारात् । अथ तेभ्य एव तर्ह्ययमर्थः सम्पन्नः । सकल-
 साकल्यलक्षणं धर्मं जनयन्ति साकल्यलक्षणश्च धर्मः प्रमादुत्पाद-
 २० एवं च साकल्यलक्षणधर्मस्य जनने व्यापृताः कर्त्रादियत्नानिन्-
 त्वेन प्रतीयन्ते । स च प्रमितिलक्षणे फले करणत्वेन । तत्रैत-
 प्रति साकल्यलक्षणो धर्म एव व्याप्रियमाणः कथं साकल्य-
 विषयान्तरे व्यापृताभ्यां कर्तृकर्मभ्यां साधकतमत्वस्वरूपनि-
 प्रतिपद्येत । अथ कर्तृकर्मणी साकल्यमुत्पाद्य प्रनायामपि व्या-

१ ' ह्य ' इति प. न. पुस्तकयोः पाठः ।

ततस्तदपेक्षयाऽस्योपपन्नमेव साधकतमत्वमिति चेत् । ननु वृद्धनैया-
यिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमावि-
शेऽसि । प्रमा प्रति तस्यानेन व्यवहितव्यापारत्वान्न मुख्यं साधकतम-
त्वमिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदस्तदा
ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियता तस्यैव प्रमितावव्यवहितव्यापारत्वात् । ५
साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि
साकल्याभिधानधर्मसमुत्पत्तौ प्रवर्तन्तेऽसकलानि वा । न तावत्सकलानि
अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्मे तेषां सकल-
रूपतासिद्धिस्तत्सद्भौ च साकल्याभिधानधर्मासिद्धिरिति । नाप्यसकला-
नि अतिप्रसङ्गात् । अपि च यथा प्रत्यासत्त्या सकलानि साकल्याख्यं १०
धर्ममुत्पादयन्ति तथैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्या-
ख्यधर्मकल्पना ।

किञ्च 'शब्दपदार्थिकाऽर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति'

'शब्दपदार्थिका अर्थपदा-इति सकल इत्येतस्य शब्दस्य भावः सकलेषु
र्थिका वा भावप्रत्यय- अर्थेषु वाच्येषु प्रवृत्तौ निमित्तमिति शब्दपदार्थ- १५
प्रकृतयो भवन्ति' इति कात्, सकलानामर्थाना भावः स्ववाचकसकल-
आश्रित्य शब्दपदार्थकाद-
र्थपदार्थकाद्वा सकलपदात्शब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थपदार्थकाद्वा सकल-
प्यवाभिधीयमानस्य प्रवृ-
त्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्स्वरूप-
समुदायसम्बन्धज्ञानजनक-
त्वरूपत्व विकल्प्य खाण्डितम्-
मेवाभिधीयते । तच्चेह सत्ता, स्वरूपमात्रम्,
समुदायः, सम्बन्धो, ज्ञानजनकत्वं वा व्याक्रि- २०

येत, पक्षान्तराभावात् । तत्र प्रथमपक्षद्वयं पापीय । वैकल्यदशाया-
मपि कारकाणां सत्तायाः स्वरूपमात्रस्य च सद्भावतः प्रमाणताप्रसगात् ।
अथ समुदायो भावशब्देनाभिधीयते । सोऽपि किमेकाभिप्रायता-
लक्षणः, एकदेशे मीलनस्वभावो वा । आद्यपक्षस्तावदसम्भवी, केषाचि-
च्चक्षुरादीना कारकाणामभिप्रायशून्यत्वेन समस्तानामेकाभिप्रायत्वस्या- २५

ततस्तद्वेषेक्षयाऽभ्योपपन्नमेव साधकतमत्वमिति चेत् । ननु वृद्धनैया-
यिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमावि-
ष्टोऽसि । प्रमा प्रति तस्यानेन व्यवहितव्यापारत्वान्न मुख्यं साधकतम-
त्वमिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदस्तदा
ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियता तस्यैव प्रमिताव्यवहितव्यापारत्वात् । ५
साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि
साकल्याभिधानधर्मसमुत्पत्तौ प्रवर्तन्तेऽसकलानि वा । न तावत्सकलानि
अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्मे तेषां सकल-
रूपतासिद्धिस्तत्सद्धौ च साकल्याभिधानधर्मासेद्धिरिति । नाप्यसकला-
नि अतिप्रसङ्गात् । अपि च यया प्रत्यासत्त्या सकलानि साकल्याख्यं १०
धर्ममुत्पादयन्ति तथैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्या-
ख्यधर्मकल्पना ।

किञ्च 'शब्दपदार्थिकाऽर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति'

'शब्दपदार्थिका अर्थपदा-इति सकल इत्येतस्य शब्दस्य भावः सकलेषु
र्थिका वा भावप्रत्यय- अर्थेषु वाच्येषु प्रवृत्तौ निमित्तमिति शब्दपदार्थ- १५
प्रकृतयो भवन्ति' इति कात् सकलानामर्थानां भावः स्ववाचकसकल-
वाश्रित्य शब्दपदार्थकाद-
र्थपदार्थकाद्वा सकलपदात्शब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थपदार्थकाद्वा सकल-
प्यवाभिधीयमानस्य प्रवृ- शब्दादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन व्यञ्जा प्रवृत्तिनिमित्त-
त्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्स्वरूप-
समुदायसम्बन्धज्ञानजनक- मेवाभिधीयते । तच्चेह सत्ता, स्वरूपमात्रम्,
त्वरूपत्व विकल्प्य खाण्डितम् समुदायः, सम्बन्धो, ज्ञानजनकत्वं वा व्याक्रि- २०

येत, पक्षान्तराभावात् । तत्र प्रथमपक्षद्वयं पापीय । वैकल्यदशाया-
मपि कारकाणां सत्तायाः स्वरूपमात्रस्य च सद्भावात् प्रमाणताप्रसंगात् ।
अथ समुदायो भावशब्देनाभिधीयते । सोऽपि किमेकाभिप्रायता-
लक्षणः, एकदेशे मीलनस्वभावो वा । आद्यपक्षस्तावदसम्भवी, केषांचि-
च्चक्षुरादीनां कारकाणामभिप्रायशून्यत्वेन समस्तानामेकाभिप्रायत्वस्या- २५

ततस्तदपेक्षयाऽस्योपपन्नमेव साधकतमत्वमिति चेत् । ननु वृद्धनैया-
यिकोपकल्पितेन्द्रियादिप्रामाण्यमुपेक्ष्य किमितीयत्कल्पनाकष्टसङ्कटमावि-
त्रोऽसि । प्रमा प्रति तस्यानेन व्यवहितव्यापारत्वान्न मुख्यं साधकतम-
त्वमिति चेत् । एवमेतत् । किन्तु यद्यस्मिन्नेवार्थे तव दोहदस्तदा
ज्ञानमेव च तथा स्वीक्रियतां तस्यैव प्रमितावव्यवहितव्यापारत्वात् । ५
साकल्यस्य तु तेन व्यवहितव्यापारत्वात् । किञ्च सकलानि कारकाणि
साकल्याभिधानधर्मसमुत्पत्तौ प्रवर्तन्तेऽसकलानि वा । न तावत्सकलानि
अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि साकल्याभिधाने धर्मे तेषां सकल-
रूपतासिद्धिस्तत्सद्भौ च साकल्याभिधानधर्मासिद्धिरिति । नाप्यसकला-
नि अतिप्रसङ्गात् । अपि च यथा प्रत्यासत्या सकलानि साकल्याख्यं १०
धर्ममुत्पादयन्ति तथैवार्थोपलब्धिमप्युत्पादयिष्यन्तीति व्यर्था साकल्या-
ख्यधर्मकल्पना ।

किञ्च 'शब्दपदार्थिकाऽर्थपदार्थिका वा भावप्रत्ययप्रकृतयो भवन्ति'
'शब्दपदार्थिका अर्थपदा-इति सकल इत्येतस्य शब्दस्य भावः सकलेषु
र्थिका वा भावप्रत्यय- अर्थेषु वाच्येषु प्रवृत्तौ निमित्तमिति शब्दपदार्थ- १५
प्रकृतयो भवन्ति' इति कात्, सकलानामर्थानां भावः स्ववाचकसकल-
वाश्रित्य शब्दपदार्थिकाद-
र्थपदार्थिकाद्वा सकलपदात्शब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थपदार्थिकाद्वा सकल-
प्यवाभिधीयमानस्य प्रवृ- शब्दादुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन व्यञ्जा प्रवृत्तिनिमित्त-
त्तिनिमित्तस्य सत्त्वात्स्वरूप-
समुदायनन्वन्धज्ञानजनक- मेवाभिधीयते । तच्चेह सत्ता, स्वरूपमात्रम्,
त्वरूपन्व विकल्प्य खण्डितम्-समुदायः, सम्बन्धो, ज्ञानजनकत्व वा व्याक्रि- २०

येत, पक्षान्तराभावात् । तत्र प्रथमपक्षद्वय पापीय । । वैकल्यदशया-
मपि कारकाणां सत्तायाः स्वरूपमात्रस्य च सद्भावतः प्रमाणताप्रसङ्गात् ।
अथ समुदायो भावशब्देनाभिधीयते । सोऽपि किमेकाभिप्रायता-
लक्षणः, एकदेशे मीलनस्वभावो वा । आद्यपक्षस्ताददसम्भवी, केषांचि-
च्चक्षुरादीनां कारकाणामभिप्रायशून्यत्वेन समस्तानामेकाभिप्रायत्वान्या- २५

- योगात् । द्वितीयपक्षोऽपि परीक्षा न क्षमते । धपाकरमास्फुरादेर्गोचन
 चक्षुरिन्द्रियस्य चैकदेशे मीलनामन्भवान् । चक्षुषोऽप्राप्यकान्ति
 समर्थधिष्यमाणत्वान् । एतेन सम्बन्धपक्षोऽपि विभेद्येतरः । न
 ह्येकदेशे चन्द्रादेश्चक्षुषो मीलनं नास्ति तदा कथं तस्य तेन
 ५ संयोगादिः सम्बन्धः सम्भवेत् । अथ ज्ञानजनकत्वं भावशब्देन
 धीयते तदा तस्य प्रतिकारकं भिद्यमानत्वाद्यावन्ति काण्ठे
 तावन्त्यः प्रमाः प्रसज्येरन् । भवतु वा किञ्चित्साकल्यम् । तत्र
 सकलेभ्यः किमेतद्विन्नमभिन्नं वा । यद्यभिन्नम्, तदा सकलान्येव न
 न साकल्यं नाम किञ्चित् । अथ भिन्नम्, तर्हि सकलेषु सन्त
 १० सम्बद्धं वा स्यात् । यद्यसम्बद्धं, कथमेतत्तेषां धर्मोऽतिप्रसक्ते । न
 सम्बद्धम्, तर्हि समवायेन, संयोगेन, विशेषणविशेष्यभावेन वा ।
 तावत्समवायेन, तस्य पदपदार्थविचारावसरे निराकारिष्यमाणके
 सिद्धत्वात् । नापि संयोगेन । तस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव सम्भवत्
 साकल्यस्य च धर्मरूपत्वेनाद्रव्यत्वात् । नापि विशेषणविशेष्यभावेन ।
 १५ संयोगसमवायाभ्यामसम्बद्धे वस्तुनि विशेषणविशेष्यभावस्यासम्भवत् ।
 अन्यथा सर्वस्य सर्वविशेषणतानुपज्ञात् । समवायवत्समवायिषु सम
 समवायासत्त्वेऽपि तस्य विशेषणतेति चेत् न । तस्यापि तथासा
 त्वात् । न चाभाववद्भावेषु तस्य विशेषणता, तस्यापि तथासिद्ध
 भावात् । न ह्यसिद्धमसिद्धस्योदाहरणमतिप्रसङ्गात् । ननु चैते सन्त
 २० समवायिनावेतौ नास्तीह घट इति विशिष्टप्रत्ययः कथं विशेषणविशेष्य
 भावमन्तरेण स्याद्दण्डीति प्रत्ययवत् । भवति चायमवाधितवपुः ।
 च द्रव्यादिषट्पदार्थानामन्यतमानिमित्तोऽयम् । तदनु रूपत्वाप्रतीते
 नाप्यनिमित्तः, कदाचित्कचिद्भावात् । ततोऽस्यापरेण हेतु
 भवितव्यम् । स नो विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धविशेषः पदार्थविशेष
 २५ विनाभाववदिति । मैवम् । समवायवद्भाववद्भावात् साकल्यस्य विशेष

विशेष्यभावाद्धि क्वचिद्विशेषणत्वसिद्धौ तस्यापि विशेषणविशेष्यभावस्य
 स्वाश्रयविशेष्यश्रयिणः कुतस्तद्विशेषणविशेष्यत्वम् । परस्माद्विशेषण-
 विशेष्यभावादिति चेत्, तस्यापि स्वविशेष्यविशेषणत्वं परस्माद्विशेषण-
 विशेष्यभावादित्यनवस्थानादप्रतिपत्तिः । विशेष्यस्य विशेषणप्रतिपत्ति-
 मन्तरेण तदनिष्टेः । ' नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः ' इति ५
 वचनात्, अतिदूरमपि गत्वा विशेषणविशेष्यभावस्यापरविशेषणविशेष्य-
 भावाभावेऽपि स्वाश्रयविशेषणत्वोपगमे साकल्यादेरपि क्वचिद्विशेषणत्वं
 तदभावेऽपि किं न स्यादिति न विशेषणविशेष्यभावसिद्धिः । तथा
 च तेनापि न सम्वद्धं साकल्यं सकलेषु । अस्तु वा केनाचित्सम्वन्धेन
 सम्वद्धं तत्तेषु । तथापि युगपत्सकलेषु सम्वध्यते क्रमेण वा । यदि १०
 युगपत् किमेकं सद्नेकं वा । एकं चेत् तर्हि तस्य सामान्यादि-
 स्वभावताप्रसक्तिः । न च सैवास्त्विति वक्तव्यम् । सामान्यादेर्नित्यतया
 नित्यमर्थप्रमितिरूपफलोत्पत्तिप्रसक्तेः । वक्ष्यमाणसामान्यादिद्रूषणदुष्ट-
 त्वाच्च । अधानेकं सद्युगपत्साकल्यं सकलेषु सम्वध्यते तर्हि यावन्ति
 कारकाणि तावन्ति साकल्यानि स्युः । एवं च भवतां कृतान्तप्रकोपः १५
 एकस्यैव साकल्यस्य स्वीकरणात् । अथ क्रमेण तत्तेषु सम्वध्यते तर्हि
 सकलकारकधर्मता साकल्यस्य न स्यात् । यदा हि तस्यैकेन सम्वन्ध-
 सकलकारकधर्मता साकल्यस्य न स्यात् । यदा हि तस्यैकेन सम्वन्ध-
 स्तदैव नापरेणेति । यदप्यभिदधे शब्दलिङ्गादेः समस्तजनस्वीकृता-
 ज्ञानस्वरूपस्याप्रमाणत्वप्रसङ्ग इति । तदपि न पीडाकरम् । शब्द- २०
 लिङ्गादेरज्ञानस्वभावस्यात्माकमप्रमाणत्वेनाभीप्सितत्वात् । उपचारादेव
 तस्य प्रामाण्यप्रतिपादनादिति । एवं च ।

समग्रता याऽपि च कारकाणा नैयायिकैर्व्याक्रियते स्म नव्यैः ॥

नैषोपचारं परिमुच्य जातु प्रमाणतां स्वीकुरुते वराक्री ॥ ६२ ॥

कापिलः पुन. प्राहुः ।

१ ' विशेष्यत्वम् ' इति ५. न. पुस्तकयोः पाठ । २ एतान् - लिङ्गान् ।

मिन्द्रियाणामवगम्यते । तदन्यथानुपपन्नस्य लिङ्गस्यासम्भवात् ।
 न च प्रतिनियतपदार्थपरिच्छित्तिरेव लिङ्गमिति निगदितव्यम् ।
 तस्याः श्रवणादीन्द्रियाणां विषयाकारपरिणतिमन्तरेणापि स्वयो-
 ग्यतामाहात्म्यादुपपद्यमानत्वात् । किञ्च हृषीकाणां वृत्तिरभिन्ना
 भिन्ना वा तेभ्यो भवेत् । यद्यभिन्ना, तर्हि सा श्रवणादि- ५
 मात्रमेव तच्च स्वापदशायामपि समस्तीति जाग्रद्गावत्त्रापि परिच्छेद
 प्रसज्यते । अथ भिन्ना, किमियं तत्र सम्यद्धा भवेदसम्यद्धा वा ।
 असम्यद्धा चेत्, तदा कथं श्रवणादेरिन्द्रियस्य वृत्तिरिति व्यपदेशं सम-
 श्रुवीत । सम्यद्धा चेत्तदप्यसम्यद्धम् । पंचविंशतितत्त्वातिरिक्तस्य
 सत्त्वाद्यदेः सम्यन्वस्य कस्यचित्कापिलैरप्रतिज्ञानात् । तस्मादित्यमि- १०
 न्द्रियवृत्तेर्विचार्यमाणानादास्तत्त्वासम्भवात्कथं विषयाकारपरिणतेन्द्रिय-
 वृत्त्यालम्बना मनोवृत्तिरिति सुघटं स्यात् । तस्माद्वाह्यार्थालम्बनैव मनो-
 वृत्तिरपि युक्ता । न चैवं बाह्येन्द्रियकल्पनानर्थक्यप्रसक्तिः । मनसो
 बाह्येन्द्रियसव्यपेक्षस्यैव बहिरर्थे प्रवृत्तिप्रतीतेः विज्ञानोत्पत्ताविन्द्रियमन- १५
 सामन्योन्यं सहकारित्वात् । न खलु बाह्येन्द्रियनिरपेक्षा मनसो वि-
 ज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तिः सम्भवति । श्रवणादीन्द्रियेणाप्रतिपक्षेऽपि निस्व-
 नादौ वस्तुनि मनसः सकाशाद्विज्ञानोत्पत्तिप्रसक्तेः । नापि मनोऽन-
 पेक्षा बाह्येन्द्रियाणां विज्ञानोत्पत्तौ प्रवृत्तिः । अन्यत्र गतचित्तस्यापि
 बाह्येन्द्रियेभ्यो विज्ञानोत्पत्तिप्रसक्तेः । एवं च मनोवृत्त्यालम्बना अहं-
 कारवृत्तिरित्यादिपरपरिकल्पितप्रक्रियानुपपत्तेर्न बुद्धिवृत्तिः कापि २०
 घटते यतः प्रमाणं स्यात् । अपि च यो जानाति न तत्स्यार्थदर्शनं
 फलनचेतनत्वान्नहतः । यस्य वार्थदर्शनं न स जानातीति भिन्नाधि-
 करणत्वं प्रमाणफलयोः । ज्ञानधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते
 तत्फलं त्वर्थदर्शनं बुद्धौ नास्तीति । अंधोच्यते स्वच्छत्वात्सुप्तो बुद्धि-
 वृत्त्यनुपातितास्ति यद्वा चेतनाकारसंस्पर्श इव बुद्धेरलम्ब्यत इति तद- २५

न तन्समारोपपरिपन्थि प्रमाणं वा यथा वटः । समारोपपरिपन्थि
प्रमाणं च पुनरिदं तस्माद्यवमायम्यभावमिति ।

अत्रानुमानयोः पक्षकदेशे प्रत्यक्षवाचिनश्च बहुदाव्यन्तः सौगताः

प्रत्यक्षनिष्ठन्ते । तथापि न प्रमाणत्वाभिमतज्ञानस्य

वाच्यत्वात्प्रमाणवत्त्वं
न स्यात्तन्म ।

धर्मिणः एकस्मिन् देशे अथमायम्यक्षिपतप्रसव-

स्येदन्तश्चरते कल्पनात्मकं न्यवमायम्यभावस्य

संभवति । स्वमेवेदन्प्रत्यक्षेण तस्य कल्पनाद्यन्त्यमेवानुभवान्तरान् ।

अत्रापि विप्रतिपत्तेन कथितं । नायौ विप्रतिपत्तौ । तथापि अत्रापि

अन्वयिकल्पनायाश्चर्यमथेनामलाणां प्रप्रतिभासितं च न स्यात्

नामित्यापरं प्रप्रतिभासितमपि । अस्मिन् नामित्यापरं प्रप्रतिभासितं च

तत्र व्यवसायप्रभावस्य सङ्गोऽर्थः । किञ्च—

स्वल्पप्रमाणनिनादयेन सत् विप्रतिपत्तेः सङ्गः

परम्परामिदं न विप्रतिपत्तेः प्रमाणत्वात् ।

समाप्तिं च न तदर्थवाप्यपरोक्षं च । इति ।

निर्विकल्पकस्य व्यवहारं प्रत्यनुत्पन्नप्रायत्वात् । तच्च व्यवस्थापकं
 प्रत्यक्षपृष्ठभाविविकल्पयुगलकं प्रतिपत्तु. प्राक्प्रवृत्तसंकेतकावसरसमव-
 धारितं शब्दसामान्यमनुस्मरत एव भवितुमर्हति । शब्दसामान्यस्मर-
 णहेतुश्च वासनारूपः संस्कारः कुतः प्रवृध्यत इति अभिधातव्यम् ।
 यदि तादृशार्थदर्शनादित्यभिधत्से । तदसत् । तदपि हि दर्शनं निर्वि- ५
 कल्पकत्वेनार्थान्न विशिष्यते । ततः कथं शब्दसामान्यगोचरस्मरण-
 हेतुभूतं संस्कारं तत्रबोधयेत् । अप्रवृद्ध. संस्कारः कथं स्मरणमुत्पाद-
 येत् । अनुत्पन्नं स्मरणं कथं शब्दं योजयेत् । अयोजिते शब्दे कथमर्थो
 विकल्प्येत । अविकल्पितोऽर्थः कथं व्यवहारवीथीभवतरेत् । तामनव-
 तीर्णो नादृष्टाद्विशिष्येत तद्विशिष्टश्च सुषुप्ततां जगत. सूचयतीति सर्व १०
 त्वत्वक्षेऽपि समानम् । तस्माद्यथा स्वात्मनिश्चयभावत. स्वयं प्रतीत-
 मपि निर्विकल्पकज्ञानं कयाचिदचिन्त्यया शक्त्या संस्कारप्रबोधद्वारेण
 पश्चाद्वाविविधिप्रतिषेधविकल्पयुगलमुत्थाप्य स्वकीयव्यापारं कतिपयाश-
 विषयमभिलापयति । तथार्थोऽपि यद्यप्रतीत एव स्वयं तथाम्बभावन्वा- १५
 न्नयनादिसामग्र्यन्त पातित्वेन संकेतकालभाविस्वाभिलापसामान्याविष-
 यात्मसंस्कारबोधद्वारेणात्माविषयमभिलापं ससृष्टसंवेदनमाविर्भावयेत्तदा
 नातिमात्रमसमजसमालोकयाम. । नन्वेव प्रत्यक्षस्य नविकल्पना नम-
 र्थयमानैर्भवद्भिः शब्दब्रह्मवादिभिरिव शब्दनपृत्तमेव प्रत्यक्ष नमर्त्विन
 स्यात् । भव वोचः ।

यत् —

शब्दब्रह्मज्ञान्यपथादपि तदतितरामधम क्षीणबोधै-

वौर्द्ध्यत्योच्यते स्म त्वदमितिरिति सर्वे ऽऽश्रयन्तम् ।

एतन्नन्वर्गानार्थं निर्विकल्पपरिचयः कतिप्येतेषु नो बोधे

तत्त्वन्वोच्येन नागौ भवति परमाणे बोधे स्पष्टमेव ॥ ७७ ॥

भवन एव हि त्वयप्राप्तत्वात् एतत् न तत्र शब्दसामान्यविवेकः

तदपि । तत्ति दर्शयत्येव तत्त्वत्वात् । तत्त्वत्वात् तदपि तद्वत्

तिरिति । विकल्पव्यतिरेकेणापरस्याप्रतीयमानत्वात् । पार्थक्येन हि प्रतीतावरत्रापरस्यारोप उपपन्नधैत्रे मैत्रारोपवत् । न चास्पष्टाभौ विकल्प स्पष्टाभं च निर्विकल्पक प्रत्यक्षतः प्रतीतम् । तथापि परिस्फुटत्वेनानुभूयमानस्वरूपं विकल्पं परित्यज्याननुभूयमानस्वभावं निर्विकल्पकं परिकल्पयन् कथं नाम परीक्षकः स्यात् अनवस्थाप्रसक्ते । निर्विकल्पकस्वभावाद्प्रन्यादृक् स्वभाव प्रत्यक्षमित्यपि कल्पनापत्तेः । युगपदृ-
त्तेश्चभेदाध्यवसाये स्वीक्रियमाणे यद्वा-

लास्यं लोचनगोचरे रचयतस्तान्मूलकर्पूरयोः ।

स्वादं स्वादयतः स्फुटं नुननसामाजिघ्रत सौरभम् ।

तूर्ली संस्फुटगतो मृदङ्गसुभगं सङ्गीतकं शृण्वतः ।

किञ्चिच्चिन्तयतो भवन्ति युगपज्ज्ञानानि षट् कस्याचित् ॥७३॥

तदा रूपादिज्ञानषट्कस्यापि भवन्मते सहेत्पत्तरेभेदाध्यवसायः किं न भवेत् । अथ भिन्नविषयत्वात्तेषा तदभावः । तर्हि प्रकृतयोरपि स न स्यात् क्षणसन्तानविषयत्वेन निर्विकल्पकसविकल्पकयोरपि भिन्न-
विषयत्वस्याविशेषात् । आशुवृत्ते पुनरेकत्वाध्यवसाये जिननमनमित्या-
दावपि नकारयोरेकत्वाध्यवसायप्रसङ्गः । यदि च विकल्पाविकल्प-
योरप्रतीयमानोऽपि भेदस्त्वया स्वीक्रियते । तर्हि कापिलपरिकल्पित-
कथ बुद्धिचैतन्ययोर्भेदः पराक्रियते । अप्रतीयमानत्वाविशेषात् । अथ
विकल्पाविकल्पयोः सादृश्यादभिभवाद्वा भेदेनानुपलम्भः प्रतिपाद्यते
भोस्तार्किक किं कृतमनयोः सादृश्यम् । विषयाभेदकृतं ज्ञानरूपताकृतं वा ।
न तावद्विषयभेदकृतम् । सन्तानेतरविषयत्वेनानयोर्विषयभेदासिद्धेः ।
नापि ज्ञानरूपताकृतं सादृश्यमभेदाध्यवसायनिवन्धनम् । एवं सति नान्य-
तादिज्ञानानामपि भेदेनोपलम्भो न भवेत् । ज्ञानरूपताकृतसादृश्य-
त्राप्यभेदाध्यवसायप्रसक्तेः । जथाभिभवादनयोर्भेदेनानुपलम्भः
पाद्यते । ननु केन कस्याभिभवः । तिग्मभानुना विम्ब-
स्येवेति चेत्, ननु विकल्पस्याप्यविकल्पकेनाभिभवः

५

१०

१५

२०

२५

१ सम्भवत्यतिप्रसक्ते । सादृश्यनिबन्धनश्चारोपः समुपलब्धः वस्त्ववस्तु-
तोश्च दृश्यविकल्पयोः कल्पद्रुमनभ कुसुमयोरिव सादृश्याभावान्नासावु-
पन्न । तस्मान्नैकविषयत्वमेकत्वाध्यवसाय । अन्यतरेणान्यतरस्य विषयी-
करणमपि समानकालभाविनोर्निर्विकल्पकसविकल्पकयोरपारतन्व्या-
द्यदमानमेव । असमानकालभाविनोस्तु तयो सुतरामन्योन्यं विषयी-
करणाभाव । क्षणिकत्वेनैकस्योत्पत्तिसमयेऽपरस्यासम्भवात् । अपरत्रे-
तरस्याध्यारोपलक्षणोऽप्येकविषयत्वाध्यवसायोऽसम्भवी । तथाहि किं
विकल्पे निर्विकल्पस्याध्यारोपो निर्विकल्पके विकल्पस्य वा । प्रथमपक्षे
विकल्पव्यवहारच्छेदः समस्तज्ञानानां निर्विकल्पत्वप्रसक्ते । द्वितीयपक्षे
निर्विकल्पकवार्तोच्छेदः । सकलज्ञानानां सविकल्पकत्वप्राप्ते । अन्यच्च १०
विकल्पे निर्विकल्पकधर्मारोपाद्वैशद्यव्यवहारवन्निर्विकल्पके विकल्पधर्मा-
रोपाद्वैशद्यव्यवहारः किं न भवेत् । अथ निर्विकल्पकधर्मेण वैशद्येन
विकल्पधर्मस्यावैशद्यस्याभिभूतत्वात् कथं निर्विकल्पके तन्म्यारोपणेनावैश-
द्यव्यवहार इत्याभिधीयते । तर्हि विकल्पधर्मेणावैशद्येन निर्विकल्पकधर्मस्य
वैशद्यस्याभिभूतत्वात्कथं तन्म्यारोपणेन विकल्पे वैशद्यव्यवहार इत्यपि १५
न्याक्रियताम् । भवतु वा निर्विकल्पकधर्मेणैव विकल्पधर्मस्याभिभवन्तथापि
तस्य कारण वाच्यता समनमप्रभावित्वमिति चेत्, तर्हि गोदर्शनमन्मत्रे भव-
तामभिमते तुरङ्गमविकल्पे स्पष्टप्रतिभासो भवेत् । समनमप्रभाविशब्दविशे-
षात् । अमानयोर्भिनविषयत्वात्तास्यप्रतिभासमभिभूय तुरङ्गनिर्दिष्टे
स्पष्टतया प्रतिभास । तर्हि शब्दस्वरूप प्रत्ययेणानुभवा भवता तस्यैव
क्षणक्षयानुमान स्पष्टानुभूयतामभिनविषयत्वादिवशेण तिलादिविषयत्वात् ।
अथ निरन्तरात्तदानीजन्मत्वाद्गुमानविषयत्वस्य प्रत्ययेणादेशत्वात् तदव-
गतो नाभिप्रेते, तर्हि सविकल्पकत्वात् तद्विशेषप्रतीतिरिति चेत् तद-
प्रतीतिरेव तदानीजन्मत्वात् नाभिप्रेतमिति चेत् तदवगतो नाभिप्रेते
तदवगतो नाभिप्रेते । तदवगतो नाभिप्रेते तदवगतो नाभिप्रेते । तदवगतो नाभिप्रेते
तदवगतो नाभिप्रेते । तदवगतो नाभिप्रेते तदवगतो नाभिप्रेते । तदवगतो नाभिप्रेते

हंहो सखे सौगत साधु साधु सम्बुद्धयसे किञ्चन बोध्यमानः ।

यदत्र मुक्त्वा मतपक्षपात प्रतीतिमार्गं समुपागतोऽसि ॥ ७४ ॥

एवं हि त्वया वदता न किञ्चित् प्रतिकूलमनुशीलितमस्माकम् ।

यतो नैव सविकल्पप्रत्यक्षाणां नामसश्रयता स्वरूपमिति वयं साङ्गिरामहे ।

समारोपपरिपन्थिस्पष्टग्रहणस्वलक्षणत्वात्तेषाम् । न चानिश्चया-

त्मन प्रामाण्यं संगच्छते । गच्छत्तृणस्पर्शादिसंवेदनम्यापि प्रमाणत्व-

प्रसक्तेः । निश्चयहेतुत्वान्निर्विकल्पकम्यापि प्रामाण्यमित्यप्यशिक्षित-

लक्षितम् । संगयादिविकल्पजनकम्यापि प्रामाण्यप्राप्तेः । स्वलक्षणानध्य-

वसायित्वात् संशयादिविकल्पानां न यथोक्तदोषानुपपन्न इति यदुच्यते

तदितरत्रापि तुल्यम् । न हि नीलादिविकल्पोऽपि स्वलक्षणाध्यवसायी ।

तदनालम्बनस्य नैर्निर्विकल्पकस्याविषयीकरणादध्यवसायित्वाविरोधात् ।

तथाहि यद्यन्नालम्बते न तत्तदध्यवस्यति यथा घटज्ञानं पटम् । नालम्बते

च नीलादिविकल्प. स्वलक्षणमित्यपि । मनोराज्यादिविकल्पस्तदना-

लम्बनः कथं तदध्यवसार्थमित्यपि न वाच्यम् । मनोराज्यादिविकल्पस्यापि

कथाञ्चित्सत्यराज्यादिगोचरत्वेन तद्ग्राहकस्वभावताभ्युपगमात् । न च

निर्विकल्पकस्य विकल्पोत्पादकत्वं घटते । स्वयमविकल्पत्वादर्थस्वलक्षण-

वत् विकल्पोत्पादनसामर्थ्याविकल्पत्वयोरर्थस्वलक्षणे परस्परं विरोधस्य

त्वदभिप्रायेण प्रतीतेः । अथ विकल्पवासनां सहकारिणीमपेक्ष्य निर्विकल्प-

कमपि प्रत्यक्षं विकल्पोत्पादनसमर्थमपि स्वीक्रियते । हन्त तर्हि तथाविधसा-

मर्थ्यसमन्वितोऽर्थ एवास्तु किमन्तर्गडुना निर्विकल्पकेन । अथाज्ञातोऽर्थ-

कथं विकल्पस्य जनकोऽतिप्रसङ्गात् । ननु दर्शनमपि कथमनिश्चयात्मकं

सद्विकल्पजनकमित्यपि समानम् । तस्यानुभूतिमात्रेण जनकत्वे नीला-

दाविव क्षणद्वयादावपि विकल्पोत्पत्तिप्रसक्तिः । यत्र दर्शनं विकल्पवासना-

याः प्रबोधकं तत्रैव विकल्पजनकमित्यपि न यौक्तिकम् । तस्यानुभवमात्रेण

१ ' सश्रयता ' इति न. न. पुस्तकयो. पाठ. । २ ' तत् ' इत्याधिकं भ. पुस्तके । ' तदध्यवसायित्व ' इति न पुस्तके पाठः ।

- न परोक्षे । एतत्तदर्थं न परोक्षं तन्मते । तन्मते
 परमपरोक्षं तन्मते । दर्शनं तन्मते । परोक्षं तन्मते ।
 कोऽपि तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 दर्शनं, तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 ९. विकल्पोऽपि तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 क तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 दर्शनस्य विकल्पतात्पर्यं । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 १०. विकल्पोऽपि तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 भवेत् । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 विकल्पोऽपि तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 विकल्पोऽपि तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 ११. विद्यमानत्वात् । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 स्यादविद्यावासनाविनाशस्य तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 नीलादौ दर्शनस्य पाटवं घटेत् । अथ दर्शनस्योत्पादकानि
 कारणानि तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते । तन्मते ।
 लाभलक्षणं पाटवं मुवटमेव दर्शनस्य । तन्मते । तन्मते ।
 २०. भावाद्यथा तद्वशात्नीलादौ दर्शनस्य विकल्पवासनाप्रबोधकत्वं तन्मते ।
 क्षणक्षयादौ क्विन्नं स्यात् । न चैकमेव दर्शनस्य नीलादिविकल्प-
 वासनाप्रबोधकत्वं प्रति पाटवं क्षणक्षयादिविकल्पवासनाप्रबोधकत्वं प्र-
 पुनरपाटवमिति प्रकटयितुं पटीयसा समुचितम् । तन्मते । तन्मते ।
 दर्शनस्य भेदप्रसङ्गात् । तथा च ताथागतानां राद्धान्तः 'अयमेव ।
 २५. भेदो भेदहेतुर्वा यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च ' इति ।
 किञ्च । यद्यस्मदादीनामप्यविद्यावासनांशविनाशादाविर्भूतं दर्शनं विकल्प-

वासनाप्रनिवोधहेतुस्तर्हि समस्ताविद्यावासनाप्रलयात्प्रस्तुतं सुगत-
सवेदनं सुतरा विकल्पवासनोद्बोधहेतु. सम्पद्यते । ततश्च ।

‘ विधृतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तये ।

नमः समन्तभद्राय समन्तरफुरणात्विषे ॥ १ ॥ ’

इति प्रमाणवार्त्तिकस्य प्रथमश्लोके विधृतकल्पनाजालेति विशेषणं ५
न्यास्तनन्धयसमानं प्रसज्येतेति । अर्थित्वमप्यभिलषितत्वं जिज्ञासितत्वं
।। न तावत्प्रथमपक्ष. परीक्षाक्षेत्रम् । कुत्रचिदनभिलषितेऽपि वस्तुनि
र्जनस्य वासनाप्रबोधकत्वदर्शनात्, चक्रकक्रकचपातप्रसङ्गश्च । अभि-
षितत्वस्य वस्तुनिश्चयपूर्वकत्वात् । वस्तुनिश्चयस्य च वासनाप्रबोध-
पूर्वकत्वात्, वासनाप्रबोधस्य चाभिलषितत्वपूर्वकत्वात्, ततो यावन्न १०
स्तुनिश्चयस्तावन्नाभिलषितत्वं सिद्धयति यावन्नाभिलषितत्वं न तावद्वा-
नाप्रबोधो यावच्च नायं न तावद्वस्तुनिश्चयो यावन्नासौ न तावदभि-
षितत्वमिति । द्वितीयपक्षे तु क्षणभयादौ तद्वासनाप्रबोधप्रसक्ति.,
गीलादाविवान्नापि जिज्ञासितत्वाविशेषात् । ननु यावन्मात्रं वस्त्वनुभूतं
निर्विकल्पकेन यदि तावन्त एव निश्चये निर्विकल्पकवादिनां प्राप्नु- १५
वन्तीति प्रेर्यते तर्हि सविकल्पकप्रत्यक्षवादिनामपि प्रतिवाद्युपन्यस्तस्य
समन्तव्यापिनात्रावर्णपादादे स्वकीयोच्छ्वासादिसङ्ख्यायाश्च विशेषेण
स्मरणं प्रसज्यते स्मरणकारणस्य निश्चयात्मनोऽनुभवस्य सर्वत्राविशेषात् ।

परमतनविदित्वा मूढ ताद्यागत त्वं

प्रवलतरनिरूढाहं कृतिप्रस्तवुद्धिः ॥

कृतरभसमिदानीं स्पर्द्धसे सार्द्धमुद्य-

न्मतिविभवसमर्थैस्तैर्यनाथस्य शिष्यै ॥ ७५ ॥

२०

१ प्रमाणसमुच्चयग्रन्थस्य धर्मकीर्तिना प्रमाणवार्त्तिकाख्या टीका विरचिता ।
२ ‘ प्रसज्यते ’ इति न. पुस्तके पाठ ।

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

...
 ...
 ...

निर्विकल्पकस्य हि विकल्पाजनकैः 'प्रवेद' (विषेदतां ततो
 प्रमाणता' इत्यस्य विरोधानुपपन्नः । क्व च तस्मात्तद्विषयप्रमत्तिः

१ १४८४ प्रश्ना ह्यभिप्रेतं वा इति प्राप्ते । २. चतुस्त्वने च २१

प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयन्वनियमो मनोगत्यादिविकल्पादपि प्रत्यक्षस्य
 रूपादिविषयन्वनियमप्रसक्तः । प्रत्यक्षवृत्कारिणो वासनाविशेषादु-
 त्पन्नाहृपादिविकल्पान्प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयन्वनियमेऽभ्युपगम्यमानेऽनु-
 मानसाध्यन्वाभिमतक्षणिकनाविषयन्वनियमोऽपि यथोक्तदृष्टोरुत्पन्नान् ।
 क्षणिकत्वविकल्पादेवाभ्युपगम्यताम् । अन्यथा रूपादिविषयत्वानियमोऽ-
 प्यतो मामूढविशेषान् । तथा च क्षणिकत्वगोचरो विकल्पः प्रत्यक्षस्य
 क्षणिकत्वगोचरत्वनियमहेतुत्वान्यथानुपपत्तेरिति प्रसज्यते । रूपाद्युल्लेखि-
 त्वाद्विकल्पस्य तद्वत्त्वान्नियमस्यैवाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्याभिलापसंसर्गोऽपि
 तद्वेतुरनुमीयेत विकल्पस्याभिलापोल्लेखितयोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः । किञ्च
 निर्विकल्पकदर्शनस्याप्रमाणसिद्धत्वादात्मैवाहप्रत्ययप्रसिद्धः प्रतिबन्धका- १०
 पायेऽभ्यासाद्यपेक्षो विकल्पोत्पादकोऽस्तु किमदृष्टपरिकल्पनया ।

अपि च सविकल्पकप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यं किं स्पष्टाकारविकलत्वात्,
 सविकल्पकप्रत्यक्षत्वात्- गृहीतग्राहित्वात्, असति प्रवर्तनात्, हिताहित-
 माण्यहेतवो विकल्प- प्राप्तिपरिहारासमर्थत्वात्, कदाचिद्विसंवादात्,
 सण्डिताः ।
 समारोपस्यानिषेधकत्वात्, व्यवहारानुपयोगात्, स्वलक्षणगोचरत्वात्, १५
 शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वात् शब्दप्रभवत्वाद्वा स्यात् । न तावदस्पष्टा-
 कारत्वात्तस्याप्रामाण्यं अप्रसिद्धत्वात्, अनुमानस्याप्रामाण्यानुपज्ञाच्च ।
 नापि गृहीतग्राहित्वात् । अनुमानाप्रामाण्यानुपज्ञादेव व्याप्तिज्ञान-
 योगिसवेदनाभ्या गृहीतस्यार्थस्य तेन ग्रहणात् । कथं वा शब्दविषयस्य
 क्षणक्षयानुमानस्य प्रामाण्यं शब्दरूपावभास्यध्यक्षावगतक्षणक्षय- २०
 विषयत्वात् । नाप्यसति प्रवर्तनात् निर्विकल्पकस्याप्रामाण्या-
 नुपज्ञात्तद्विषयस्यापि तत्काले सत्त्वाभावविशेषात् । हिताहितप्राप्ति-
 परिहारासमर्थत्वात् इत्यप्यसम्भाव्यमेव । सविकल्पकप्रत्यक्षादेव
 हिताहितप्राप्तिपरिहारसिद्धेः । कदाचित्तदभावः पुनर्निर्विकल्प-
 केऽपि समानः । कदाचिद्विसंवादादित्यप्यसाम्प्रतम् । निर्विकल्प- २५
 कस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तिमिराद्युपहतचक्षुषोऽर्थाभावेऽपि तत्प्रवृत्ति-

अस्येति तादात्म्यात्तन्मन्त्राणां मन्त्राणां च । तन्मन्त्राणां च
 जानन्मन्त्रस्य पन्थेने कर्तृकित्तो न तन्मा ता परोपन्यममन्त्र
 मान्तादि इत्यमन्त्रोक्ति स्मरणानुपाति । न मन्त्रो नु स्मरण
 तन् । यथा तस्य स्मरणानुपातमा । न । मौगनानामप्या उ
 दर्शनमे गभातान । एकस्मै । दर्शनस्य कर्त्तुः श्यामा शीनाभिनया च
 रभ्युपगमान । अस्य चाभ्युपगमस्या इत्यन्तान्ता । तथा नायानि प्र
 चर्तुः दर्शनीयमुत्तुद्रायात्पश्यगमूने हसू । रगिरगा समाम्वादि
 मज्जज्जन्तुजानगमुनाम्णप्र णप्राना नमिप्र णप्रवर्तनकर्णारैभेव
 करप्रवचनाविनथनत्वप्रवो नप्रस्तुनाप्रनरप्रजाप्रकाशतिम्कृतसमन्त्र

१० कचक्रप्रवाद्व्यान्तप्रचारैः प्रस्तुतनिरतिशयस्याद्वादपिनारैः श्रीशक्ति
 स्वरिभिः शास्त्रवार्त्तासमुच्चये 'एकत्र निश्चगोऽन्यत्र निरंशानुभवदि
 न तथा पाटवाभावाडित्यपूर्वमिदं तमः' इति । न च तद्वक्त
 द्वारेणैकस्यापि दर्शनस्याभ्यासेतरादियोग । स्वयमतत्त्वभावस्य
 व्यावृत्तिसम्भवे पावकस्य शीतादिव्यावृत्तिप्रसङ्गात् । तत्त्वभावस्य
 १५ व्यावृत्तिकल्पने फलाभावात् । प्रतिनियततत्त्वभावस्यैवान्यत्र
 रूपत्वात् ।

स्यान्मतमभ्यासादिसापेक्षं तन्निरपेक्षं वा दर्शन न विकल्प
 प्राचीनविकल्पवासना- त्पादकं प्राचीनविकल्पवासनाप्रभवत्वात्तम
 प्रभवत्वमेव विकल्पस्येति तदावासनाया अपि तदावासनाप्रभवत्वम
 २० बौद्धशङ्कानिरासः । त्वाद्विकल्पजनकवासनासन्तानस्येति ।

सभासद. सादरमेतदेकं विलोक्यता कौतुकमस्य भिक्षोः ॥
 उपेक्ष्य पक्षं सहसा स्वकीयं यदल्पधीर्वाक्ति विलूनशीर्णम् ॥७॥
 निर्विकल्पकस्य हि विकल्पाजनकत्वे 'यत्रैव जनयेदेनां तत्र
 प्रमाणता' इत्यस्य विरोधानुपपन्नः । कथं वा वासनाविशेषप्रभवाद्विकल्प

१ १४४४ ग्रन्था हरिभद्रकृता इति प्रथितिः । २. चतुर्थस्तत्रके श्लो. २५

प्रत्ययस्य रूपादिविषयत्वनिश्चयो मनोराज्यादिविकल्पादपि प्रत्ययस्य
 रूपादिविषयत्वनिश्चयप्रसक्तेः । प्रत्ययसहकारिणो वासनाविशेषेण
 तदाद्रूपादिविकल्पात्प्रत्ययस्य रूपादिविषयत्वनिश्चयेऽभ्युपगम्यमानेऽनु-
 मानसाध्यत्वाभिमतज्ञापिकताविषयत्वनिश्चयोऽपि यथोक्तोऽस्ति ।
 अणिकचविकल्पदेवाभ्युपगम्यताम् । अन्यथा रूपादिविषयत्वनिश्चयेऽ-
 प्यनो नामूहविशेषात् । तथा च अणिकचगोचरो विकल्पः प्रत्यय-
 अणिकचगोचरत्वनिश्चयहेतुत्वान्यथानुभवचेरिति प्रसज्यते ।
 त्वाद्विकल्पस्य तद्वलाचक्षियमन्यैवाभ्युपगमे प्रत्ययस्य निश्चय-
 तद्वेत्तुं नोपैत विकल्पन्यामिलामोल्लेखितगतप्रत्ययानु-
 निर्विकल्पकज्ञानस्याप्रमाणासिद्धत्वात्तत्रैवाहंप्रत्ययमपि ।
 पण्डित्यासाद्येभ्यो विकल्पेत्यादयोऽन्वु क्तिवद्वि-
 अपि च सविकल्पप्रत्ययस्याप्रमाण्यं

सविकल्पप्रत्ययस्याप्रमाणा- गृहीतप्राहित्वात्, अपि
 नान्येवो विकल्प्य प्राप्तिपरिहारासन्धत्वात्,
 कण्डिनाः ।
 सन्नरोनस्यानिषेधत्वात्, व्यवहारादु-
 रव्यसंसर्गयोग्यप्रतिमासत्त्वात्,
 करत्वात्प्रमाण्यं अप्रसिद्धत्वात्,
 नापि गृहीतप्राहित्वात् । अतु-
 येतिमैवैदनाभ्यां गृहीतस्यार्थ-
 कण्डनादनुमानस्य प्रमाणा-
 विषयत्वात् । नाप्यसि-
 तुनडाचद्विषयस्यापि
 परिहारासन्धत्वात्,
 हिताहितप्राप्तिपरि-
 कण्डपि सन्नानः

प्रसक्तिः । वाग्रूपता हि शाश्वती प्रत्यवमर्शनी च तदभावे प्रत्ययाना
नापरं रूपमवशिष्यते । तदुक्तम् ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन वर्तते ॥ १ ॥

वाग्रूपता चेत् व्युत्क्रामेत् अवबोधस्य शाश्वती ।

न हि बोधः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शनी ॥२ ॥’ इति

सा चेयं वाक् त्रैविध्येन व्यवस्थिता वैखरी मध्यमा पश्यन्तीति ।
तत्र येयं स्थानकरणप्रयत्नक्रमव्यज्यमानाकारादिवर्णसमुदायात्मिका
वाक् सा वैखरीत्युच्यते । तदुक्तम् ।

‘स्थानेषु विधृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ॥ १ ॥’

अन्यार्थः । स्थानेष्विति ताल्वादिस्थानेषु । वायौ प्राणसंज्ञे ।
विधृतैऽभिधातार्थं निरुद्धे सति कृतवर्णपरिग्रहेति हेतुद्वारेण विशेषणं
ततः ककारादिवर्णरूपस्वीकारान् वैखरीसजा वक्तृभिर्विगिष्टायां खरा-
वन्याया स्पष्टरूपायां भवा वैखरीति निरुक्तेः । वाक्प्रयोक्तृणां सम्ब- १५
न्धिनी । यद्वा तेषां स्थानेषु तस्याश्च प्राणवृत्तिरेव निबन्धनं तत्रैव
निबद्धा सा तन्मयत्वादिति । या पुनरन्तःसङ्कल्प्यमाना क्रमवती
श्रोत्रग्राह्यवर्णरूपामिच्छित्तिरहिता वाक् सा मध्यमेत्युच्यते । तदुक्तम् ।

‘केवलं बुद्धवृत्तौपादानात्क्रमरूपानुपातिनी ।

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ॥ १ ॥’

अन्यार्थः । स्थूलां प्राणवृत्तिं हेतुत्वेन वैखरीवदनपेक्ष्य केवल
बुद्धिरेवोपादानं हेतुर्यस्याः सा प्राणमथन्वात्क्रमरूपाननुपति । अन्यार्थ

१ वाङ्मयदीपे प्रथमत्राण्डे श्लो. १२४, १२५ २ ‘प्रकाश. प्रकाशेन इति भ
५ पुनरुक्तो. पाठ । ३ ‘उपादानं’ इति भ. पुनरेव तस्या ‘उपादानं’
इति ५. पुनरेव पाठ ।

तस्तत्र तत्प्रतिभासाविरोधादाकाशवत् । यथैव हि तिमिरतिरस्कृतलोचनो
जनो विशुद्धमप्याकाशं विचित्ररेखानिकरकरम्भितमिव मन्यते । तथाऽ-
नादिनिधनमभिन्नस्वभावमपगतनिखिलभेदप्रपञ्चमपि शब्दब्रह्माविद्या-
तिमिरविद्युरितविवेकलोचनः प्रादुर्भावतिरोभावादिभेदप्रपञ्चान्वितमिव
प्रतिपद्यते । तद्भुक्तम् ।

‘ यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।

संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते ॥ १ ॥

तथेदममलं ब्रह्म निर्विकारमविद्यया ।

कलुपत्वमिवापन्नं भेदरूपं तु पश्यति ॥ २ ॥ ’

इति । सकलाविद्याविलासविलये तु योगिनस्तत्प्रपञ्चानन्वितं यथावत्त- १०
त्स्वरूपं प्रतिपद्यन्ते । यथा च वीचीबुद्बुदफेनरूपो वारिविकार-
सारभूतममलं जलमाविर्भावतिरोभावार्थमपेक्षते तथा व्यावहारिकः
स्थूलोऽयमकारादिशब्दभेदप्रपञ्चः परमसूक्ष्मप्रतिभासमात्रैकरूपं सर्व-
शब्दविषयविज्ञानप्रसवनिमित्तं काप्यनियमितैकनिजस्वभावं शब्दमयं
ब्रह्मापेक्षते । उक्तं च—

‘अनुविद्वैकरूपत्वाद्बीचीबुद्बुदफेनवत् ।

वाचः सारमपेक्षन्ते शब्दब्रह्मोदकाद्वयम् ॥ १ ॥ ’ इति ॥

वाग्रूपतामवगणय्य जगत्सु नैव

कस्यापि किञ्चन कदाचन संचकास्ति ।

संवेदनं तदिह शब्दमयं प्रसिद्धं

स्यादन्यथा कथमिवास्य ननु प्रकाशः ॥ ७९ ॥

एतत्समीरणसमीरितनीरविन्दु-

नागं विनश्यतु सतां पुरतः समस्तम् ॥

यस्मात्प्रमाणपरिपन्थि निरुप्यमाणं

दारेषु गौरवनुपैति न कोविदेषु ॥ ८० ॥

- तथाहि यत्तान्नाहि जन्मानुो परिमुच्य जानियादि । न
 कोऽय गज्जानुो-नाम । नो-नस्य जन्मेन गयोगनिशेषः पार्श्वे
 ताग्रादेगिति चेत् । तदिदमनिर्भयेन निम्नान् स्ममनमुक्तमापुम्ना ।
 गज्जानुो-नाम न न तत्र गज्जो-तो-भेति द्रवमिति ।
 ५ द्वैतप्रसक्तेः द्वैताभावे च गज्जो-तो-भेति गयोगनिशेषः । त्व
 द्वैतमेव व्यासत्वान् । न चाद्वैतानु-नि-स्थाना गयोगोऽपि कश्चिदस्ति
 द्वैतप्राप्तेरेवेति । न गयोगनिशेषोऽनु-भेदशब्दवाच्य शब्देन बोध्य
 तादात्म्यमनु-वेधो नीलगुणेनेन पटादेगिति चेत् । तदप्यविशदन् । शब्द-
 बोधयोरेकान्तेन तादात्म्येऽनु-भेदशब्द-प्रयोगस्यायोगान् । न हि
 १० प्रयुज्जते यौक्तिकाः कुम्भस्य कुम्भेनानु-वेध इति । ननु कथं पटादे-
 रनु-वेधो नीलगुणेनेति प्रयुक्तिगिति चेत् । न गुणगुणिनोन्तादात्म्यै-
 कान्तस्य निराकरिष्यमाणत्वान् । अस्तु वाऽनु-वेधशब्दाभिधेयमेकान्तेन
 तादात्म्यं तदापीदं शब्दबोधयोनोपपद्यते । सति धम्मिन् बोधस्याचेतनत्वं
 स्यादचेतनशब्दतात्प्येनावस्थितत्वात्तथा चानुभवविरोधः । शब्दस्य च
 १५ बोधमात्रतापत्तिरिति बोधमात्रवादासिद्धिः स्यात् । तथा च जिनदत्तेन
 प्रोक्तः शब्दः समीपवर्तिनापि जिनदासेन न श्रुयेत । जिनदत्तबोध-
 तादात्म्येन तस्यावस्थिततया जिनदासश्रवणसरणिं यावदनुसरणासम्भ-
 वात् । अथ बोधात्माप्ययमनुसरति तां तेन श्रवणान्यथानुपपत्तेरिति-
 प्यते तर्हि यः कश्चित् कस्यचिद्बोधः स सकल एकस्यापि शब्दस्य
 २० श्रवणे श्रोत्रा प्रतीयेत । तस्य सकलप्रमातृबोधतादात्म्येनावस्थितत्वात् ।
 तथा च सकलः श्रोता परचित्तपरिच्छेदकः स्याच्छब्दस्यैव चित्तत्वात् ।
 तथा चाभाणि समन्तभद्रेण ।

‘बोधात्मता चेच्छब्दस्य न स्यादन्यत्र तच्छ्रुतिः ।

यद्बोद्धारं परित्यज्य न बोधोऽन्यत्र गच्छति ’ ॥१॥ इति,

‘न च स्यात्प्रत्ययो लोके यः श्रोत्रा न प्रतीयते ।

शब्दाभेदेन सत्येवं सर्वः स्यात्परचित्तवित् ॥ २ ॥ इति,

‘अथाभिधीयते योऽयं शब्दात्मा विदितः सताम् ।
चेतनोऽचेतनश्चायमित्यभ्युपगमो मम ॥ ३ ॥

सिद्धयत्वेप तवायुष्मन्निःप्रत्युहतया यतः ।
विश्ववैचित्र्यमेवेत्थं शब्दशब्देन शब्दितम् ॥ ४ ॥

विवादो न च नामास्ति नाम्नि वस्तुपरीक्षिणाम् ।
कश्चिन्न कंचिदाचष्टे राममन्यस्तु रावणम् ॥ ५ ॥

तन्नैकान्ततादात्म्यं शब्देनानुबोधो बोधस्याभिधानं युक्तं । अपि
ज्ञानयोस्तादात्म्यं कुतः प्रत्येयम् । न तावत् प्रत्यभात् तस्य स्वस्मा-
द्भेदेनैव शब्दग्रहणे शब्दाद्भेदेनैव स्वग्रहणे प्रवृत्ते । नाप्यनुमानात्तस्य
निर्वाचस्य कस्यचिदसम्भवात् । अथ शब्दार्थयोस्तादात्म्यप्रसिद्धेः ३०
सिद्धमेव शब्देन बोधस्य तादात्म्यं बोधस्यार्थत्वादिति चेत् ।
तन्नोपपन्नम् । शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य कुतोऽप्यप्रसिद्धेः । यत्प्रतीतावेव
यत्प्रतीयते तयोस्तादात्म्यं यथा वृक्षत्वर्शिशपात्वयोः । शब्दप्रतीतावेव
प्रतीयते च तदर्थं इत्यनोऽनुमानात्सिद्धिरिति चेत् । तदचतुरस्रम् ।
त्वन्तेन शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति शब्दार्थन्यायवदनात्तथाहि । शब्दार्थ- ३५
योस्तादात्म्यमिति कोऽर्थः । यदि तदात्मनोर्भावस्तादात्म्यमेवं तर्हि तौ
द्वयपीष्टावेव पृथग्भावामिधानादिति नान्योरैक्यमेव । अथ यत्र
भवतानर्थ इति प्रसिद्धिरसौ शब्दपरिणाम एव । न खलु शब्दात्पृथगर्थः
कश्चिदस्ति । शब्दद्रव्यपरिवर्तनात्त्वाज्जगत इति कुतो द्वये द्विष्टिरन्माकं
स्यादिति चेत् । नन्वेवं कथं तदात्मनोः शब्दार्थात्मनोर्भाव- ३०
न्तादात्म्यमिति द्विदचनाभिधानं न विरोधमधिरोज्यति । शब्दाद्भि-
न्नस्यार्थात्मनः कस्यचिदभावात् । अथ तदात्मनो भावन्तादात्म्यन्वित्य-
भिधीयते । नन्वत्रापि वक्तव्यं कस्यान्यमान्ना वदात्मनो भाव इति

प्रयोजनं न निष्पादयति न स तेन तादात्म्यमनुभवति यथा रूपेण
रसो न निष्पादयति च कृपाणप्रभृतिपदार्थसाध्यं प्रयोजनं कर्तनादिकं
शब्द इति । न च शब्दस्य पदार्थप्रयोजनाप्रसाधकत्वमसिद्धम् ।
तत्रै कृपाणपापाणादिशब्दसमुच्चारेण वक्रादीनां कर्तनाभिधानादि-
प्रसक्तेः । अथ यथा शब्दातिरिक्तार्थवादिनामतिनिशितनिष्ठुरधारा-
प्रत्यापि मण्डलाग्रस्य यत्नेन वक्रावेशे विधीयमाने कर्तनादेरभाव-
न्तद्वन्थाविशेषहेतुकत्वात्तस्य । तत्सत्तामात्रहेतुकत्वे तु न कश्चिदकृ-
न्तद्वक्रः स्यात्सत्तामात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्तथा शब्दाद्वैतवादिनां
तच्छब्दोच्चारणेऽपि तदभावो भाविष्यति तत एवेति नोक्तदोषानुपह्न
इति चेत् । मैवम् । शब्दातिरिक्तार्थवादिना हि मते मण्डलाग्रादी- १०
नामवन्थानभेद उपपद्यते तद्यतिरिक्तभेदकभावात् । सन्ति हि पुरुष-
प्रपञ्चदृष्टादयः खडादीनां भेदका इति । शब्दब्रह्ममात्रतत्त्ववादिनस्तु
मते नास्ति शब्दब्रह्मव्यतिरिक्त किञ्चिद्भेदकं नाम । न चैतद्वाच्यं
स्वयमेवैतद्विचित्रत्वभावं शब्दब्रह्मेति । शब्दब्रह्ममन्दिनः स्वभाव-
न्यापि शब्दब्रह्ममात्रत्वात्तस्य च पुरुषप्रपञ्चादिक्रमत्रा विचित्रत्वा- १५
भादान् । विचित्रत्वे च जगद्वैचित्र्यस्वरूपस्यैव ब्रह्मेति नाम कृतं
स्यादिति नास्तिद्वि. पदार्थप्रयोजनाप्रसाधकत्वनाधनस्येति । इतोऽप्यनु-
मानात् शब्दार्थयोन्नादान्म्य वाप्यते । तथाहि । न शब्दार्थयो-
न्नादान्म्ये विभिधेन्द्रियननिनज्ञानग्राह्यत्वात्पुंसपद । नात्रापि
माथनानिद्विधुनितम् । न हि नायन विज्ञान शब्द प्रदर्शने ग्नादि- २०
ज्ञानत । अन्यथेन्द्रियान्तरपरिचल्पनार्थेयं । नायनविज्ञानस्यैव
रामनाद्विज्ञानव्यप्रसक्तेः । नापि तौन सवेदन वार्येनोपु प्रदर्शन
एव इति न शब्दादौगतादात्म्यमिति प्रविज्ञायेत्ये । शब्दप्रती-
तार्थस्य प्रतिग्राह्यत्वादिनि हेतुप्रति । येन विज्ञानेन शब्द-

५

१०

१५

२०

संस्पर्शगून्येनापि पदार्थप्रतिपत्तेः । न खलु निखिलवस्तुवेदान्ति
समुल्लिखितशब्दान्येवेत्युक्तं प्राक् । अथाभिदधीयाः यथा समुमा-
वस्थायामनुपलक्ष्यमाणोऽपि सूक्ष्मः समस्ति बोध. प्रवुद्धावस्थायां तस्यैव
स्थूलभावात् तथा त्वया शब्दसंस्पर्शगून्यत्वेनाभिमते ज्ञानेऽपि समस्येव

५ सूक्ष्मः शब्दः । कथमन्यथाऽसौ घटोऽयमित्युल्लेखेनोर्ध्वं स्थूलभाव
भजेत् । तदप्यसङ्गतम् । सुपुसवोर्ध्वदृष्टान्तावष्टम्भेन दार्ष्टान्तिकसिद्धेरत्र
सविन्नत्वात् । न हि सुपुसादिवोयः सूक्ष्मः सन्नन्युनातिरिक्तः प्रवुद्धा-
वस्थायां स्थूलो भवत्येकान्तैकरूपस्य तदन्यप्रतिबन्धककर्मणोऽभावेऽ-
वस्थाभेदानुपपत्ते । प्रतिबन्धककर्मसद्भावे च तत्कृतश्चैतन्यक्रियानिषेध-

१० तदभावे च तत्क्रिया । न चैवं शब्दात्मानि किञ्चिदतिरिक्तमस्तीति न
सूक्ष्मस्य स्थूलभावः । न खलुपचयकवृद्धलाभावे सूक्ष्मस्य सत कस्यापि
स्थूलतोपलब्धचरीति । किञ्च तज्ज्ञानरूपगतः सूक्ष्मः शब्दः किं बोधरूप
एव किंवा बोधातिरिक्तरूपः । यदि बोधरूपस्तर्हि ऋषयः कथि ' अनुवि-
द्यमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन वर्तते' इति । बोधनात्मनश्चादेन शब्दानुवि-
द्यतशब्दार्थानुपपत्तेः ।

१५ अतस्तत्तद्भावेनेवापि तन्नन्यवस्तु-
न्मोन्म्यापि सूक्ष्मस्य तत्र नत्वायतिस्त्वयः सूक्ष्मस्य तत्र तत्त्वेनावस्थित-
चत् । अथ शोडशं प्रसङ्गोऽन्यथायत एव हि तस्य सूक्ष्मोऽर्थ
इति चेत् ।

२० कर्ते किन्तीकान्तकात्तन्निश्चयः । न चैवेदं तस्य तत्त्वे ।
प्रमाणवदनस्यैव तस्यै सुसूक्ष्मस्यैव तस्यै तस्यै तस्यै ॥८२॥

अतस्तत्तद्भावेनेवापि तन्नन्यवस्तु-
न्मोन्म्यापि सूक्ष्मस्य तत्र नत्वायतिस्त्वयः सूक्ष्मस्य तत्र तत्त्वेनावस्थित-
चत् । अथ शोडशं प्रसङ्गोऽन्यथायत एव हि तस्य सूक्ष्मोऽर्थ
इति चेत् ।

११ शब्दः किं न सुसूक्ष्मः एव ११ तत्र 'इति शब्देन सुसूक्ष्मे'

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इत्थं च बोधस्य विचार्यमाणं मुहुर्मुहुर्युक्तिसहस्रशोऽपि ॥

शब्दानुविद्धत्वमिदं कथञ्चिन्न नाम सम्यग्घटनामुपैति ॥ ८३ ॥

एव च यदवादि ' न सोऽस्ति प्रत्ययो लोक ' इत्यादि । तदपि व्यतिसृष्टादेशमवसेयम् । यदपि वाचस्त्रैविध्यमभ्यधायि । तदप्यस्माकं चातुर्विध्येन सम्भताया वाच प्रकारत्रयमाकृष्य स्वकीयाभिधानदाने- २०
 नाम्न नाटकोपाध्यायस्येव नूतनार्थोपदर्शनं न पुनस्तत्त्वत । तथाहि ।

द्रव्यभावमिदया द्विधात्र वार्त् द्रव्यवागपि मतोभयी सताम् ॥

द्रव्यपर्ययमिदादिमानयोः शब्दपुद्गलकदम्बकात्मिका ॥ ८४ ॥

कर्णकोटरकुटुम्बिनी पुनः प्रोच्यते निनदपर्ययात्मिका ।

वैखरीति कथयन्तु ता परे नाममात्रपरिकल्पपण्डिता ॥ ८५ ॥ २५

भाववागपि मना मनीषिणा व्यक्तिगन्धिविद्या द्विषा पुन ।
 व्यक्तिवागिद् विकल्पिका मनि श्रौतगन्धयनमा निनन्धन ॥८३॥
 मध्यमेन्युपदिशन्ति ता पुनर्गं निवारयति क गुणिरसुत् ।
 वस्तुतत्त्ववटनैकलम्पट. को द्वि नात्रि कल्पदायते वुन. ॥ ८० ॥

५ वाग्देवनावारककर्मनाश्रवणेन ये। भवतीद् वक्तु ।
 सा शक्तिरस्या. सन्तु भाववानो वदन्तु पश्यन्त्यभिधानमन्ये ॥८८॥

अपि च शब्दानिरिक्तभेदकवादिनो जना एव वाच. प्रकाश
 प्रदर्शयन्त. शोभन्ते। एकान्तेनैकरूपशब्दब्रह्मवादिनः पुनरमी तन्नि-
 स्तदतिरिक्तभेदकद्विरिद्रा कथ वाक्त्रैविध्यं संवाहयिष्यन्ति न स्वत्
 १० भेदकमिति च पूर्वमेव प्रकटितम् ।

यदवाचि सकलमेवेदं वाच्यवाचकतत्त्वं शब्दब्रह्मण एव विवर्त
 ज्यादि । तदपि नानवद्यन् । शब्दब्रह्म
 सकल वाच्यवाचकतत्त्वं
 शब्दब्रह्मविवर्तित्व- सद्भावे प्रनागाभावान् । तथाहि तत्सद्भाव
 मिति मतस्य खण्डनम्। प्रत्यक्षेण प्रतीयेतानुमानेनागमेन वा । वदि

१५ प्रत्यक्षेण, तत्किमिन्द्रियप्रभवेणातीन्द्रियेण वा । तत्राद्यप्यसौ न
 समीचीन. । यत. सकलदेशकालार्थाकारनिकरकरन्वितस्वरूप शब्द-
 ब्रह्म भवतामभिमतम् । एवंविधस्य चास्य सद्भाव किं श्रवणेन्द्रिय-
 प्रभवप्रत्यक्षेण प्रतीयेत तदितरेन्द्रियजनिताध्यक्षेण वा । न ताव-
 च्छ्रवणेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षेण । तस्य शब्दस्वरूपमात्रविषयतया स्वादिप-

२० थेण सकलदेशकालार्थाकारनिकरेणान्वितत्वं ब्रह्मणि प्रतिपत्तुमसमर्थ-
 त्वात् । तथाहि । यद्यदविषयं न तत्तेनान्वितत्वं कस्याचित्प्रतिपत्तु-
 समर्थं यथा चक्षुर्ज्ञानं रसेन । सकलदेशकालार्थाकारनिकराविषयं च
 श्रवणेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षमिति । तदविषयेणापि तेन तदन्वितत्वप्रतिपत्ता-

वतिप्रसक्तिः । एतेन तदितरेन्द्रियजनिताध्यक्षेणापि तत्प्रतीति. प्रति-
 २५ क्षिप्ता । शब्दाविषयत्वेन तस्या. तत्प्रतीतावपर्यासत्वात् । तन्नेन्द्रिय-

प्रत्यक्षेण शब्दब्रह्मप्रतीतिः । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण । तस्यैवात्रा-
सम्भवात् । योगिनां योगजं तत्सम्भवतीति चेत् । न । योगियोग-
तत्प्रभवप्रत्यक्षाणां सम्भवे सत्यद्वैताभावप्राप्तेः । न तत्राप्तियोग्यवस्थाया-
नालज्योतीरूपस्यास्य स्वयं प्रकाशनादित्यपि बालप्रलपितम् ।
योग्यवस्थावज्योतीरूपं च स्वयं प्रकाशनं चेत्येवं लक्षणस्य त्रयस्य ५
सम्भवे सत्यद्वैताभावस्य तदवस्थत्वात् । अपि च योग्यवस्थायामतीन्द्रिय-
प्रत्यक्षस्य ब्रह्मस्वरूपप्रकाशनन्वीकारे ततः प्राक्तद्रूपं प्रकाशते न
वा । यदि प्रकाशते, तदानीमनायासनिम्नतः सर्वदा सर्वेषां मोक्षः
स्याज्योतिःस्वभावब्रह्मप्रकाशो हि मोक्षः स चायोग्यवस्थायामप्येवं
शामुदात् । अथ न प्रकाशते, तदा तत्किमस्ति न वा । यदि नास्ति १०
कथं तत्कित्यं कादाचित्कत्वाद्दविद्यावत् । अधान्ति तर्हि कस्मान्न
प्रकाशते । ग्राहकानावाद्द्विद्याभिभूतत्वाद्वा । तत्र प्रथमपञ्चो न
लोद्वयनः । ब्रह्मण एव तद्ग्राहकत्वात् । तस्य च नित्यतया सदा
सत्त्वात् । द्वितीयपञ्चोऽपि न श्रेयान् । अविद्याया विचार्यनाणया
अनुपपन्नानत्वात् ।

१५

सा हि शब्दब्रह्मणः सज्जानाद्दिशा भवेदभिज्ञा वा । भिन्ना चेत्
प्रत्यक्षविद्ययाः सत्त्व- किमसौ वस्तु अवन्तु वा न्यात् । न तावद-
न्मन्मः शब्दब्रह्मसाध- वस्तु, अर्थक्रियाकारित्वात् ब्रह्मवत् । तत्कारि-
कृत्तानाशिविचारः । त्वेऽप्यन्या अवन्तुत्वे ब्रह्मणोऽप्यवन्तुत्वप्रसङ्गः ।
अथार्थक्रियाकारित्वनप्यन्या नेत्यते तत्कथं वस्तुत्वापत्तिरित्यभिधीयते । २०
हन्त कथमेवमविद्यया क्लृप्तनिदापत्रनिष्ठादि यत्रो घटेत ।
जाकरो च विविधप्रतिभासहेतुभूतं वास्तवमेव तिमिरहेतु प्रतिबन्-
विद्यायाश्चावान्तवन्नेन ब्रह्मणि विविधप्रतिभासहेतुत्वानुपपत्तौ दृष्टान्त-
वाधान्तिवयोः साम्यासम्भवाद्यथा विशुद्धनाकाशमित्याद्यपि दुर-
पदमेव । न चानाधेयप्रहेयातिशयस्य शब्दब्रह्मणोऽविद्यासाधन्यते- २५

दैक्यमात्रपेक्षया ग्रहणमग्रहणं च युक्तम् । विरोधात् । किञ्चासौ शब्दात्मा
 परिणामं प्रतिपद्यमानः प्रतिपदार्थं भेदं प्रतिपद्येत न वा । तत्राद्य-
 कल्पे शब्दब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसक्तिः । विभिन्नाऽनेकार्थस्वभावात्मकत्वात्
 तत्स्वरूपवत् । द्वितीयविकल्पे तु सर्वेषां नीलादीना देशकालस्वभाव-
 व्यापारावस्थादिभेदाभावः प्रतिभासभेदाभावश्चानुपज्येत । एकस्वभावा- ५
 च्छब्दब्रह्मणोऽभिन्नत्वात् स्वरूपवत् । तत्र शब्दपरिणामरूपत्वं शब्द-
 नयत्वं । नापि शब्दादुत्पन्नत्वम् । तस्य नित्यत्वेनाविकारित्वाद्-
 विकारिणश्च कार्योत्पादविरोधात् । किञ्च । कार्यमत्त्मादुत्पद्यमानमर्थान्त-
 र्मनर्थान्तरं वोत्पद्येत । तत्रार्थान्तरस्योत्पत्तौ कथं शब्दब्रह्माद्वैतवाद ।
 कार्यस्य ततो द्वितीयस्य सद्भावात् । अनर्थान्तरभूतस्य तु कार्यग्राम- १०
 न्योत्पत्तौ शब्दब्रह्मणोऽनादिनिधनत्वविरोधः । तदुत्पत्तौ तस्याप्यनर्थान्त-
 रभूतस्योत्पद्यमानत्वादुत्पन्नस्य चावश्यं विनाशित्वादिति । अर्थाणां
 शब्दमयत्वाघटनादसम्भवि साध्यम् । शब्दाकारानुस्यूतत्वं साधनमप्य-
 निद्वम् । प्रत्यक्षेण हि नीलादिकं प्रतिपद्यमानं प्रतिपत्ता शब्दाकारा-
 नुस्यूतमेव प्रतिपद्यत इति कथं शब्दाकारानुस्यूतत्वं सिद्धयेत् । किञ्च १५
 शब्दाकारानुस्यूतत्वं शब्दानुविद्वत्त्वमभिधीयते । तच्चार्यानां न युक्त-
 मिति प्रोक्तं प्राक् । ततोऽपि च कथमेतत्सिद्धयेत् । कल्पितत्वाद्याम्प्रा-
 मिद्धि । परमार्थतः शब्दाकारानुस्यूतत्वलक्षणधर्माधाराणां पदार्था-
 नामन्यत्वेऽपि हि तेषु तदाकारानुस्यूतत्व त्वया परिकल्प्यते परिकल्पि-
 ताच्च हेतोः कथं पारमार्थिकं तन्न सिद्धयेत् । साध्यमाधनधर्मविक- २०
 लश्च दृष्टान्तः । कुम्भादीनामपि सर्वैकस्यैकाकारानुस्यूतत्वस्य
 चाभिद्धेः । समन्तार्थानां समानासनानपरिणामान्नयत्वात् । तेषाम-
 मानेनापि शब्दब्रह्म समधिगन्तुं शक्यते । नाप्यस्यैव न, ' सर्वे रत्नानि
 ब्रह्म ' इत्याद्यागमस्य ब्रह्मणः सकारणार्थान्तरभावे ' तन्मिद्विद्वन्नाह ।

अनर्थान्तरभावे तद्वदागमस्यापि असिद्धिप्रसङ्गः । तत्र शब्दस्वभाव्य
ब्रह्मणः सद्भावः कुतश्चिन् प्रमाणादुपपद्यते ।

इत्थं शब्दब्रह्मणो दूषणोऽयं दृग् दृग् दृग्मुज्जृम्भमाणम् ।

नैवं श्रद्धां कोऽपि कुर्वीत विद्वान् शब्दान्मत्त्वे सर्वथा प्रत्ययानाम् ॥८१॥

५ यत्तावद्बुद्धिर्निजसमयवशाद्विर्विकल्पत्वमुक्तं

प्रत्यक्षे तत्पुरैव प्रतिहतिपदवीं प्रापितं सप्रपञ्चम् ।

शब्दानुस्यूतिरुक्ता मतिषु तदपर्यापि सापि व्यपास्ता

तस्माज्ज्ञानं समस्तु व्यवसितियुभगं मानतासम्भतं यत् ॥९०॥ ॥३॥

समारोपपरिपन्थित्वादित्युक्तमिति समारोपस्वरूपनिरूपणायह-

१० अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोप इति ॥ ८ ॥

अतस्मिन्नतत्प्रकारे वस्तुनि । तदध्यवसायस्तत्प्रकारत्वनिश्चयो
स समारोप इति ॥ ८ ॥

अथास्य प्रकारानाह—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेथेति ॥ ९ ॥

१५ स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथैतत्पूर्वनिर्देशक्रमेण विपर्ययस्वरूपमादौ निरूपयति—

विपरीतैककोटिनिष्टकनं विपर्यय इति ॥ १० ॥

विपरिताया एकस्या एव कोटरंगस्य निष्टकनं निश्चयनं विपर्ययः ॥१०

उदाहरणमाह—

२० यथा शुक्तिकायामिदं रजतामितीति ॥ ११ ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः । शुक्तिकायामरजताकारायामिदं रज-
मिति रजताकारतया ज्ञानम्, विपर्ययो विपरीतख्यातिरित्यर्थः । इति

उक्तेस्तर्पि. । उदाहरणमूत्रं चेद्रमन्त्रेषामपि प्रत्यक्षयोग्यविषयविपर्ययाणां
तद्विनियमनाययोग्यविषयविपर्ययाणां चोपलक्षणार्थम् । तथाहि । वाग्पयां-
सुग्दलनशकवर्तिप्रभृतिभिः कुतोऽपि भ्रान्तिनिवन्धनाद्धूमत्वेनाव-
धारितैर्द्धनज्जपविनिमुक्तेऽपि प्रदेने तत्परिज्ञानमनुमानविपर्ययः । निवि-
ड्कुर्द्धनाभ्यानाविभूतभावनाप्रभावाच्चागमविपर्ययोऽपि सम्भवति । ५
तद्यथा—

स्याद्वादन्यायनाशेषु शास्त्रनैयायिकर्मासांसककापिललौकायतिक-
संसारमोक्षकादिशास्त्रेषु यत्किञ्चिदेकान्ताभि-
शब्दादिस्मृत्येवम् । निवेद्येनोपदिश्यते तत् प्रमाणमिति ज्ञानं
तेषां विपर्ययः । तथाहि । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि सर्वथा क्षणमङ्गुर- १०
त्वाभिनतिविपर्ययः शास्त्र्यभिक्षुगाम् । भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्भेदे-
कान्ताहंकारविपर्ययो नैयायिकानाम् । नित्यानित्यात्मके शब्दे सर्वथा
नित्यनित्यविपर्ययो मीमांसकानाम् । कर्त्तर्यात्मन्यकर्त्तृताप्रतीति-
विपर्ययः कापिलानाम् । सत्त्व स्वर्गापवर्गालम्बनादिषु वस्तुषु नास्तिताप्र-
तिनर्त्तविपर्ययो लौकायतानाम् । अवर्मानिदन्वने प्राणिवधे धर्म- १५
निवन्धनचतुर्द्धिविपर्ययः संसारमोक्षकानाम् । तथा स्याद्वादिनामपि
केवाञ्चिद् द्रव्यरत्नपोद्भवादागमविपर्ययः सम्भवति । यथोपपद्यमानमुक्तौ
तौजातौ मुक्त्यभावामिमान्. संभाव्यमानमुक्तौ भगवति केविलिनि
मुक्त्यभावच्छब्दाश्च विपर्ययः क्षुपणकानाम् । विपर्ययत्वं चैषान-
वैषामपि कर्त्तृविपर्ययाणां प्रमाणैः प्रतिहन्यमानत्वादवगन्तव्यमिति । २०

जन्यां समस्ति विपरीतमतौ मतानां

भेदः परैः स्वरचिभिः परिकल्पितानाम् ।

तत्र प्रभाकरमतानुगता विवेक-

न्याति विवेकविकलाः परिकल्पयन्ति ॥ ९१ ॥

१ संसारमोक्षका — द्रव्यरत्नपोद्भवादिनाम् । एतेऽपि विपर्ययपर्य प्राणिवधन्यन-
जाननिवन्धने । २. दिगन्तरानाम् ।

अनर्थान्तरभावे तद्भागमपि त्रिभिर्भागतः । नत गजदन्त-
ब्रह्मणः सद्भावः कुतश्चिन् प्रमाणाहुपपत्ते ।

उत्थं गजदन्तब्रह्मणो रूपणो । तर्था तर्था तस्मिन्ब्रह्ममाणम् ।

नैवं श्रद्धा कोऽपि कुर्वीत विगन् गजदन्तभावे गर्वणा प्रमाणात् ॥८॥

५ यत्तावद्दुर्गतिर्यैर्निजमयनगातिर्निकल्पामुक्त

प्रव्यधे तत्पुत्रैव प्रतिदत्तिपदवीं प्रापितं सप्रयत्नम् ।

गज्जानुस्यूतिरुक्ता मनिषु तदपरैर्यापि सापि स्वपान्ता

तस्माज्ज्ञानसमन्तु व्यवसिन्निबुभगं मानतासम्भत यत् ॥९॥ ॥

समारोपपरिपन्थित्वादिन्युक्तमिति समारोपस्वरूपनिरूपणायाह-

१० अतस्मिँस्तदध्यवसायः समारोप इति ॥ ८ ॥

अतस्मिन्नतत्प्रकारे वस्तुनि । तदध्यवसायस्तत्प्रकारत्वनिश्चये
स समारोप इति ॥ ८ ॥

अथास्य प्रकारानाह—

स विपर्ययसंशयानध्यवसायभेदात् त्रेधेति ॥ ९ ॥

१५ स्पष्टम् ॥ ९ ॥

अथैतत्सूत्रनिर्देशक्रमेण विपर्ययस्वरूपमादौ निरूपयति—

विपरीतैककोटिनिष्टकनं विपर्यय इति ॥ १० ॥

विपरीताया एकस्या एव कोटिरंशस्य निष्टकनं निश्चयनं विपर्ययः ॥१०॥

उदाहरणमाह—

२० यथा शुक्तिकायामिदं रजतामितीति ॥ ११ ॥

यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः । शुक्तिकायामरजताकारायामिदं रज-
मिति रजताकारतया ज्ञानम्, विपर्ययो विपरीतत्वातिरिक्त्यर्थः । इतिरंश-

उल्लेखार्थः । उदाहरणमूत्रं चेदमन्येषामपि प्रत्यक्षयोग्यविपर्ययाणा
तदितरप्रमाणयोग्यविपर्ययाणा चोपलक्षणार्थम् । तथाहि । चाप्पा-
नुपटलमशकवर्तिप्रभृतिभिः कुतोऽपि भ्रान्तिनिवन्धनाद्भूमत्वेनाव-
धारितैर्द्धनजयविनिर्मुक्तेऽपि प्रदेशे तत्परिज्ञानमनुमानविपर्यय । निवि-
डकुदर्शनाभ्यासाविर्भूतभावनाप्रभावाच्चागमविपर्ययोऽपि सम्भवति । ५
तद्यथा—

स्याद्वादन्यायवाह्येषु शाक्यनैयायिकमीमांसककापिललौकायतिक-
शाक्यादिभूतानेदेश । संसारमोचकादिशास्त्रेषु यत्किञ्चिदेकान्ताभि-
निवेशेनोपदिश्यते तत् प्रमाणमिति ज्ञानं
तेषां विपर्ययः । तथाहि । क्षणिकाक्षणिके वस्तुनि सर्वथा क्षणभङ्गुर- १०
त्वाभिमतिर्विपर्ययः शाक्यभिक्षुगाम् । भिन्नाभिन्नयोर्द्रव्यपर्याययोर्भेदे-
कान्ताहृद्वानेविपर्ययो नैयायिकानाम् । नित्यानित्यात्मके शब्दे सर्वथा
नित्यत्वमतिर्विपर्ययो मीमांसकानाम् । कर्त्तर्यात्मन्यकर्त्तृताप्रतीति-
विपर्ययः कापिलानाम् । सत्सु स्वर्गापवर्गात्मधर्मादिषु वस्तुषु नास्तिताप्र-
तिपत्तिर्विपर्ययो लोकायतानाम् । अधर्मनिवन्धने प्राणिवधे धर्म- १५
निवन्धनत्वत्रुद्धिर्विपर्ययः संसारमोचकानाम् । तथा स्याद्वादिनामपि
केषाञ्चित् प्रचुरतरपापोदयादागमविपर्यय सम्भवति । यथोपपद्यमानमुक्तौ
स्वाजातौ मुक्त्यभावाभिमानः समाव्यमानमुक्तौ भगवति केविलिनि
मुक्त्यभावकदाग्रहश्च विपर्ययः क्षपणकानाम् । विपर्ययत्व चैषाम-
शेषाणामपि कदम्भिप्रायाणा प्रमाणैः प्रतिहन्यमानत्वाद्द्वगन्तव्यमिति । २०

अस्या समन्ति विपरीतमतौ मताना

भेदः परैः स्वतचिभिः परिकल्पितानाम् ।

तत्र प्रभाकरमतानुगता विवेक-

स्याति विवेकविकलाः परिकल्पयन्ति ॥ ९१ ॥

१ संसारमोचका — ब्रह्मद्वैतवादिन । एतेऽपि चित्तद्रव्यं प्राणिवधमन्यद-
ज्ञानमिमन्यन्ते । २. दिगन्दराणाम् ।

मालम्बनम् । रजतमिति तु बोधस्य व्यवहितं हृष्टपट्टादिव्यवस्थितं
 रजतम् । रजताकार हि सवेदनं रजतगोचरमेव युज्यते न शुक्ति-
 शकलालम्बनम् । अन्याकारस्य सवेदनस्यान्यालम्बनत्वानुपपत्तेः । तदुप-
 पत्तौ च समस्तप्रतिभासः सकलालम्बनः स्यादित्येवमप्यागेपदर्शित्व-
 प्रसक्तिः । प्रयोगो विवादापन्नं रजतसवेदनं रजतगोचरमेव तदाकार- ५
 त्वात् । यद्यदाकार संवेदनं तत्तद्गोचरमेव यथा स्तम्भाकारं स्तम्भ-
 गोचरमेवेति । यदि चान्याकारमपि संवेदनमन्यगोचरं स्यात्तदाऽस्य
 स्वार्थव्यभिचारतः सर्वत्राप्यविश्रम्भान्न कस्यापि कचन प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा
 कुतश्चिद्भवेदित्यखिलव्यवहारप्रलयप्रसङ्गः । तन्माद्रजताकारसवेदनं
 रजतगोचरमेवाङ्गीकर्त्तव्यम् । तदा च तत्र न रजत पुरतः १०
 स्थितं समस्तीत्यतीतमेव तत्स्मर्यत इति पारिगोप्यात्प्रसिद्धम् । तथाहि ।
 न तावद्रजतनयनसम्प्रयोगसमुपजातमेव तद्रजतजानामिति साम्प्रतम् ।
 अतिविप्रकृष्टविषये सन्निकर्षासम्भवादिन्द्रियाणाम् । असति च लिङ्गा-
 द्युपलम्बे जायमानस्यास्यानुमानादिभावो न शक्नोतिमपि शक्यः । ततः
 परिगोप्यत स्मरणमेवैतदाश्रयणीयम् । अपि चेद स्मरणमनाकलितरजतस्य १५
 प्रतिपत्तुरनुत्पद्यमानत्वात् । यदित्यं तत्तथा यथोभयवाद्यविदात्राम्बु-
 रजतस्मरणम् । न चेद वाच्यं न स्मरणमिदं तदश्वैधुर्यान्वप्रति-
 पन्नग्रहणवदिति । इह भूतले घटो नाम्नीत्यनुद्विग्विततदगम्यापि
 स्मरणस्य स्वीकरणात् । भूयसा च पदपदार्थस्मरणानामनुद्विग्वितत-
 दशानामेवोपलम्भान् । अथेद प्रेर्यते यद्यतीत रजतमत्र स्मर्यते तदा २०
 स्थानीततया प्रतिभासः स्यान्न चासावस्मि । एतदपि सुशुभारशेनुर्षा-
 विलम्बितम् । यत काचकामलप्रमृग्वकरणोद्भवदोषनसूत्रान्या-
 दर्शनानस्य शुक्तिशकलक्षणार्थस्य आहकज्ञानशुक्तिक्षणान्तरं शुक्ति-
 क्षेपणमिति स्वस्वरूपेण प्रतिपत्तुमसमर्थं शुक्तिवत्क्षणान्तराद्यप्यप्यस्य
 रजताच्छुक्तेमेववस्त्वानेनाश्रयणात् चाकचश्यादिनाश्रयणान्तरात् २५
 तु रजतान्द्रिणा पुनश्चित्तं यन्तु रजतादगुही-मे. प्रविष्टमानं रजत-

धातोः तिक्तत्वं परिच्छिन्दान् प्रनिवृत्ता मधुरद्रव्याश्रितं माधुर्यं परि-
 च्छेत्तु न पारयति । यच्च तिक्तत्वं परिच्छिनत्ति तत्परमार्थतः पित्तधात्व-
 धिकरणमेव न तु मधुरद्रव्यगतं तत्तु समास्त्रादयत्तयं प्रमाता दोष-
 वर्गादिव विवेक्तुं शक्नोति यथा तिक्तशर्कराप्रत्यये । एवं पीतः शङ्ख
 इत्यादावपि । तत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तधातोः पीति- ५
 नानमाकलयन् प्रमाता नयनदोषवशात् कम्बुसमाश्रितं शुक्लत्वमाकल-
 पितुं न शक्नोति । यत्तु पीतिमानं परिच्छिनत्ति स परमार्थतः पित्तधातु-
 समाश्रित एव न तु कम्बुवर्त्ता दोषवशात्तु प्रतिपत्ता नेत्थं विभागं
 कर्तुं पर्यायानिति । एवं च सति सर्वत्र सम्यग्रहणमेव विवेकाख्याति १०
 सिद्धा भवति । तथा च कोऽपि स प्रत्ययो नास्ति यो विपर्ययाख्या
 लभेत । ये तु विवेकाख्यातेर्द्विषन्तः द्रुक्तौ रजतप्रतीति रूपापयन्ति न
 ते सङ्ख्याविदः । इत्थं हि तेषां बाह्यार्थासिद्धिर्न प्राप्नोति । प्रस्तुतरजत-
 संवेदनदृष्टान्तेन समस्तसंवेदनानां निरालम्बनत्वप्रसक्तेः । यथैव हि
 प्राकरणिकं रजतसंवेदनं रजताभावेऽपि रजतं प्रकाशयति तथा
 सकलानि घटादिबाह्यार्थसंवेदनानि बाह्यार्थाभावेऽपि तं प्रकाश- १५
 यिन्यन्तीति ज्ञानाद्वैतवादिमतसिद्धिर्निःप्रत्यूहा वर्त्तमाना केन वार्येत ।
 तनस्तामनिच्छता तत्र विवेकाख्यातिरेव स्वीकर्त्तव्या ।

विवेकेनाख्यातिन्तादियमधुना सिद्धिसदनं

समारूढा प्रौढप्रमितिपृथुनिश्रेणिवगत ।

प्रमाणेनोन्मुक्तां पुनरितरथा ख्यातिमपरे

२०

प्रकामं जल्पन्तः कथमिह सतां ग्राह्यवचना ॥ ९२ ॥

अिष्टवेदानीं निशितनिशितान्युक्तित्राणानशेषान्

शून्यां मन्ये त्वमसि कृतवान् स्वान्तनूणीं स्वकीयाम् ।

सम्प्रत्यत्रावहिति पदवीं सर्वधारोपय त्वं

श्रीजैनानामपि ऋजुमते तत्प्रतीकारकेली ॥ ९३ ॥

२५

पक्ष. । अनियतदेशप्रतीत्यभावेन तस्य पराहतत्वात् । द्वितीये तु
 विपरीतस्यातिर्नियतस्यानियतत्वेनाभासनात् । देशो न स्मर्यते रजतमात्रं
 तु स्मृतमिति कुतो विपरीतस्यातिरिति चेत् । तथापि यत्तावत्तेन पूर्व-
 नवगत तस्याभावः स्फुट एवेत्युक्तम् पूर्वावगते हि रजते स्मर्यमाणे
 केवलाधिकरणोपलाब्धिरेव तस्याभावोपलम्भ. । यद्यपि वणिग्वीथ्या- ५
 दिगोचराणा रजतानामभाव. स्फुटतरस्तथापि शुक्तिकादेशस्थस्य तस्य
 नावगत इति चेत् । न । शुक्तिकादेशे न रजतं तावदवगतमेव ।
 अनवगतं च न स्मृतिविषयः । अस्मर्यमाणस्य चाभावग्रहोऽपि न
 प्रवर्तक । प्रवर्तकत्वे वा यत्स्यैव कस्यचिदभावो नावगतस्ततस्तदर्थिन
 प्रवृत्ति स्यादविशेषात् । अथ व्यावर्तकधर्मग्रहो भेदाग्रह । तथा च १०
 वणिग्वीथ्यादवेवावगतस्य रजतस्यात्र स्मरणं व्यावर्तकास्तु देशकाल-
 जाल्यादिभेदा न गृह्यन्ते । एवं च सति परस्पराभावो गृह्यता मा
 वाग्राहि नास्त्युभयथापि विरोध । एतदपि न मनोहरम् । स्मर्यमाण-
 वस्तुनि रजतत्वस्यैव व्यावर्तकधर्मस्य प्रतिभासनात् । व्यावर्तकत्व
 च तस्य पुरोवर्तिन्यविद्यमानत्वात् । अविद्यमानस्यापि च १५
 प्रतिभासे विपरीतस्याति । स्यादेतद्यद्यपि गृह्यमाणात् स्मर्यमाणस्य
 व्यावर्तको धर्मोऽवगतस्तथापि गृह्यमाणस्य स्मर्यमाणान्नावगत. । न
 खलु गुरुत्वाद्गो धर्मा यवन्त. प्रतिभान्ति शुक्तिकाया तावद्भिः
 सा व्यावर्तयितु शक्यते । तेषा रजतसाधारणत्वात् । एतदपि नास्ति ।
 देशकालवन्धाशून्यतया स्मर्यमाणाद्रजतात् पुरोवर्तिनोऽनुभूयमानस्य २०
 व्यावर्तकाना कालदेशावस्थाविशेषाणा प्रमीयमाणत्वात् । अत्र
 मन्थेभ्यः शुक्तिकारजतयोर्धौ परस्परभेदकौ धर्मौ तयो प्रतिभान निवृत्ति-
 हेतुप्रतिभानं तु प्रवृत्तिहेतुरिति सिद्धम् । न च देशभेदान्नादशास्त्रेण
 शुक्तिव्याप्यभिद रजतेऽपि समानत्वात् । रजतत्वशुक्तिव्याप्ये एतन्नादशा-
 ते च न प्रतिभाते । तत्रश्च युक्ता प्रवृत्तिरिति । एतदपि नोपपत्तेः । २५
 रजत स्मरतो रजताभिः पापाण्यमानान्तिदिशेषान्तर-

व्यक्तिदर्शने तत्र परिमाणके । नाहं । परिमाणेऽपि सामान्यतया न
प्रवर्तते इति चेत् । न । परिमाणेऽपि कल्पान्तकाले कल्पिताभिहिते हिम
किरणनाम्नि वृद्धिनाचक्रे परिमाणजात । पर्यन्तपरिमाणमत्र प्रती
इति चेत् । न । इत्यादिगणान्तरश्रानुकारिणि नभिमन्प्रतिभानेर्ज

५. पर्वतन्वाप्रतिभागान् । सामान्यपरिमाणेऽपि परिमाणभेदोऽपि व्याचरन्क
स्तत्र यद्यपि नाम सामान्यपरिमाणो न परिभाजनन्त्यापि परिमाण
विशेषप्रतीतिः केन वाच्यते इति चेत् । इन्त परिमाणं सर्वत्र
साधारण कथाभिध व्याचरन्क भवेत् । ज्ञान्या साधारणमप्यवान्तरभेदा
त्तथा भवतीति चेत् । नन्वनेन न्यायेन कालदेशविशेषोऽपि ज्ञान
१० साधारणोऽप्यवान्तरवर्तमानान्वपुर प्रवेशन्वादिभेदाव्यावर्तकस्तथा च मति
तत्प्रतिभाने भेदोऽपि प्रतिभात इति कुतो भेदाग्रहः । उदमपरमा
लोच्यता तादात्म्यप्रतीतिरुपजायमाना क्वचित् क्रिमाकारा कि सामाना
धिकरण्येन प्रतीतिराहोस्वित्परस्परभावविरहितत्वेन विषयसंवेदनम् ।
आद्ये कल्पे विपरीतख्यातिः । उद रजतमिति सामानाधिकरण्यतयैव
१५ प्रतीतेरत्पादात् । ननु परमार्थत सामानाधिकरण्यमस्ति प्रकृते किन्तु
भेदाग्रहमात्रेण तथाभिमन्वन्ते प्रतिपत्तारः । तथा चावाचि शालिकेन ।

‘ सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।

भेदानध्यवसायादियमपि तादृक्परिरिपुरति ’ इति ।

इन्त परमार्थतो व्यधिकरणेऽपि प्रतीती यदि सामानाधि-
२० करण्येनाभिमन्व्येते प्रतिपत्तृभिस्तदा विपरीतख्यातिरेव तदहो निर्ल-
ज्जता अन्यथाख्यातिर्नेप्यते भेदानध्यवसायादियमपि तादृक्प-
रिस्फुरतीत्येतच्चाभिधीयते । अपि च यथा सन्निहितरजतमति-
तुल्यता विवादास्पदरजतमते कथ्यते तथा वर्तमानत्वानवभासि-
तयाऽतीतरजतावभासिज्ञानतुल्यताप्यस्या अस्तीति तुल्यतया पुरुषाप्र-

वृत्तिनिमित्तमपि भवेद्विशेषाभावात् । तथा चायं रजतज्ञानवान् प्रतिपत्ता
 पुरोवर्त्तिनि शुक्तिशकलक्षणोऽर्थे सन्देहदोलान्दोलितमति किं प्रवर्त्तेत
 निवर्त्तेत वा । युगपत्परस्परविरुद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणाक्रियाद्वयं कर्तुमापन्न-
 किं नाम कुर्वीतेति कष्टं काञ्चिद्दशामाविष्टोऽसौ तपस्वी । परस्परा-
 भावविरहितत्वेन विषयसंवेदनमिति द्वितीये तु पक्षे त एवं प्रष्टव्याः । ५
 किं सर्वथा परस्पराभावविरहिततया रजतस्य शुक्तिशकले प्रतिभास ।
 किं वा शकलतया । आद्ये पक्षे तादात्म्यग्रहणप्रसङ्गस्तथा च विपरीत-
 स्यातिः । द्वितीये तु प्रवृत्तिर्दुरूपपादा । न हि शकलतया वस्तुनि
 प्रतीते प्रतिनियतरजतार्थिनः प्रवर्त्तन्त इति । अपि च न तावज्ज्ञान-
 रुपजातभात्रमेव सत्तामात्रेण प्रवृत्तिमुपजनयति किं तर्हीच्छाद्वेषजनना-
 नन्तरोपजाततदनुरूपप्रयत्नद्वारेण । तौ च प्रयत्नं जनयन्तौ स्वकारणी-
 भूतज्ञानविषय एव जनयतः न हि करकमलचालनेच्छायाः कदाचिदपि
 शरीरचालनानुरूपः प्रयत्नो जन्यमानो दृष्टः । तदत्र रजतविज्ञानेनापि
 स्वविषय एवेच्छा तथा च प्रयत्नो जन्यः स्वविषय एव न वा कचिदपि
 इत्यास्थेयम् । तथा च पुरोवर्त्तिनि रजतज्ञानस्याविषये नेच्छा कारणा-
 भावान् । अत एव न प्रयत्नस्तदभावाच्च न प्रवृत्तिरिति । इदमिति १५
 पुरोवर्त्तिवस्तुगोचरमपि ज्ञानमन्तीति चेत् । नैवम् । तस्य हानोपादान-
 योरनङ्गत्वात् । न हीदमिति कृत्वा प्रवर्त्तन्ते निवर्त्तन्ते वाऽपि तु
 विशेषतो ज्ञात्वाऽनेनार्थक्रिया निष्पादयिष्याम इति हृदि निधाय ।
 इदमिति ज्ञानेनागृहीतमेव स्वरूपतो रजतज्ञानमेवेच्छां तादृशीं प्रसूत २०
 इति चेत् । न भेदाग्रहेऽपि स्वरूपानतिवृत्ते । न हि शारिर्दीप्त-
 मगृहीतमेवं कोद्रवदीजात्कोद्रवोचितमहुरमुपजनयति । नापि रत्न
 प्रदीपदुहलादगृहीतमेवं स्पृश्यमानं दहतीति । तदर्थं प्रमाणार्थं ।
 विदात्राद्यासितं ज्ञानं न स्वविषयमन्तरेणेच्छा जनयति ज्ञानन्दादुद्भ-
 दादिसिद्धसत्त्वज्ञानवदिति । स्यादेतत् । सर्वेषां प्रयत्नानां यथार्थं २५
 प्रमाणमित्यन् । तथान्याग न निर्देष्टव्यं ज्ञानं न स्वविषयमन्तरेणे-